

KEGYESSÉG ÉS HITÚJÍTÁS: A REFORMÁCIÓ MEGJELENÉSÉNEK ELSŐ NYOMAI AZ 1529-1557 KÖZÖTTI POZSONYI VÉGRENDELETEKBEN¹

TÓZSA RIGÓ ATTILA
Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A kegyes adományok körébe a középkori keresztény szemléletmódot követve, szűk értelemben azokat a végrendeleti rendelkezéseket sorolhatjuk, amelyek a testáló lelki üdvözülését szolgálták. A szegényeknek, illetve az őket gondozó ispotályoknak, a kegyes testvérületeknek, vagy a városban található egyházi intézményeknek ilyen célból tett rendelkezések tartoznak ebbe a körbe. Az ilyen adományok kisebb részét tették ki, mikor konkrétan egyházi személyekre hagytak kisebb pénzüsszegeket, annak érdekében, hogy utóbbi személyek imáikkal segítsék az elhunyt lelkének halál utáni útját. Nem soroljuk viszont ide azokat a – leginkább formulaszerű megjegyzéseket, amelyek a temetés tisztességes körülmények között történő megrendezését írják elő.²

A késő középkor és a kora újkor fordulójának polgári közösségében élő emberek halálra való felkészülését, illetve az elhalálozás körüli teendők elvégzését összességében egyfajta többszereplős társadalmi eseményként is felfoghatjuk, amelyet erősen áthat a korabeli ember hitvilágából táplálkozó spirituális háttér. Az egész folyamat legfontosabb szereplője természetesen maga a halálra készülő személy, aki gyakran megemlékezett szűkebb közösségének tagjairól, a rokonokon, ismerősökön kívül gondolhatunk itt például a céhekre vagy a vallásos társulatokra. A halálnak szinte folyamatosan jelen lévő fenyegetése arra a felismerésre juttatta a korabeli embereket, hogy mivel az elmúlással szembeni konfrontációt nem tudják elkerülni, s csak esetleges, hogy mennyire képesek az elkerülhetetlen bekövetkeztét késleltetni, ezért minden eszközt fel kell használni annak érdekében, hogy a halál okozta bizonytalanság érzését a lehető legkisebbre csökkentsék.³ Ennek legkönnyebben pedig úgy szerezhetek érvényt, ha a halál utáni életre némi „biztosítékot” szereznek.

Ehhez kapcsolódva fontos momentumként merült fel a szegényekről történő gondoskodás. A jótékonyság utóbbi formája nem célozta a szociális

A szerzőnek ebben a témakörben 2006. április 18-án a Szegeden megrendezett II. Koraiújkorai PhD történelem konferencián hangzott el előadása.

² Ezen formulák keretében a végrendelező személyek sok esetben még csak kisebb pénzüsszeget sem különítettek el erre a célra.

³ Jaritz, Gerhard: „Leben um zu sterben”, in Harry Kühnel: *Alltag im Spätmittelalter*, Graz – Wien – Köln 1986, 121-156. o.; hiv. hely: 126. o.

egyenlőtlenségek felszámolását. A középkori keresztény szellemiség hatásaként inkább mintegy „előregondolásként” értelmezhetjük az ilyen jellegű cselekedeteket, mivel ezek által a halál – s ezzel együtt a purgatórium – előtt álló személy megrövidíthette túlvilági szenvedéseit.⁴

A családtagok, illetve a szűkebb közösség tagjai elvégezték azokat a haláleset kapcsán felmerülő teendőket, amelyeket általában a szokás megkövetelt, vagy maga a végrendelező konkrétan is kikötött. Ezáltal a posztmortális gyakorlatokat végző személyek maguk is üdvösségszerző cselekedeteket hajtottak végre. Így kissé profán módon azt mondhatjuk, hogy az elhunyt környezete is „profitálhatott” az említett tevékenység elvégzéséből. A többszereplős esemény utolsó résztvevőiként említhetjük még a gyászszertartást illetve a gyászmisét végző egyházi személyeket, akiknek – azon túl, hogy elősegíthették személyes túlvilági boldogulásukat ugyancsak fontosak voltak az intézményeik számára tett adományok. A reformáció első képviselői többek között azért is támadták a katolikus egyházat, mert az – anyagi érdekei folytán – oly nagy figyelmet fordított a végrendeleti adományok felé.⁵ Így tehát egy haláleset nem csak a temetés reprezentációs szerepe miatt vált társadalmi eseménnyé, hanem azáltal is, hogy a polgároknak az elhunyt szűkebb közösségénél sokkal nagyobb része volt érintett személyesen, még akkor is ha nem volt rokona, sőt talán nem is ismerte az eltávozottat.

⁴ A kegyes adományoknak fontos szerepe volt a végrendelezés jogi gyakorlatának kialakulásában is. A végrendelet a XII. században még mint az utolsó gyónás függeléke jelent meg. Utóbbtól pedig elválaszthatatlanok voltak az említett adományok. Éppen a XII-XIII. században nyert újabb lendületet a karitatív alapítványok létrehozásának gyakorlata, mivel az adományozók köre kibővült a virágzó középkori városok vagyonos polgárságával. A felső réteg nagyobb része kereskedelemből tett szert kiemelkedő vagyonára. A pénznek és egyéb földi javaknak a felhalmozása azonban ellenkezett a keresztény gondolkodással, így a vagyonos polgárok ilyen adományok útján igyekeztek enyhíteni a fenti ellentmondás szülte lelki terhükön, s egyúttal biztosítani kívánták a maguk és családjuk számára az üdvözülést. Később látni fogjuk, hogy a karitatív funkció jelentős mértékben összekapcsolódott a társadalmi presztizs kifejeződésének igényével. Erich Maschke foglalkozott bővebben a kereskedőknek a fent említett belső konfliktusával, amelynek során a pénzszerzésre való törekvés konfrontálódott az egyház és a keresztényi öntudat törvényeivel. Kühnel, Harry: „Sinn und Motivation mittelalterlicher Stiftungen”, in *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 12, ÖAW Phil.-Hist. Klasse, Bd. 554, Wien 1990, 5-12. o.; hiv. hely: 5, 10. o.

⁵ A vagyonos polgárok több templomban vagy kápolnában is rendeltek miseszolgálatot, a kevésbé tehetőseknek be kellett érniük azzal, hogy a mise alatt fölvassák nevüket. Berta Péter: „A túlélők teendői. A posztmortális szolgálatok rendje a késő középkori városaink vallásos közösségeiben”, in Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Budapest 2001, 213-238. o.; hiv. hely: 223. o.

A reformáció korai képviselői nem csak ilyen kontextusban voltak hatással a kegyes adományok háttérében álló gondolkodás alakulására. Amint azt később látni fogjuk, a XVI. század második harmadában jelentősen átalakult ezeknek a rendelkezéseknek a testamentumokon belül elfoglalt helye, illetve a kegyes cselekedetek megítélése, s megismerhetjük majd, hogy hogyan szorította vissza a szegények iránti jótékonykodás igénye az üdvözülés biztosítására való törekvést. Mindehhez azonban előbb röviden át kell tekintetnünk, hogy a „lutheri hitelvek” milyen úton jutottak el Pozsonyba és milyen hatással voltak a város polgárságára.

1. Pozsony és a reformáció első szakasza

Magyarországi viszonylatban a reformáció első éveiről csak nagyon kevés használható forrás áll rendelkezésünkre. Ennek eredményeként sajnós a téma szakirodalmi lefedettsége is elég gyérnek mondható.⁶ Sajnos a pozsonyi források sem kényeztetnek el bennünket nagy mennyiségű és közvetlenül értelmezhető információval.⁷

⁶ Hasonló véleményen vannak az utóbbi években megjelent modern munkák szerzői is. V.ö. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*, Budapest 1995, 16. o., vagy Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és a kora újkor határán*, Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38, MTA Tört. Tud. Intézete, Budapest 2005, 202. o.

⁷ Az általános forrásszegénység legfőbb okaként azt jelölhetjük meg, hogy a reformáció kezdeti fázisában maguknak a kortársaknak sem volt teljesen világos az új tanok jelentősége. Maga Luther és a többi protestáns felekezet képviselői sem nevezték a mai fogalmaink szerint reformációként ismert folyamatot reformációnak. Sőt a XVI. század elején élt kortársak gondolkodásában a reformáció a Rómától várt reformokat jelölte (Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest 2004, 60-61. o.) Sokáig úgy tűnt, hogy az újabb reformtörekvések okozta feszültségeket sikerül majd rendezni, még a katolikus egyház szervezeti keretein belül. Amellett, hogy az 1540-50-es évekig tartó első fázisban a reformáció nem rendelkezett kikristályosodott intézményes struktúrákkal, igazából a köznép számára a katolikus dogmákat érintő teológiai kritikák sem jelentek meg mindig letisztult és közérthető formában. Valójában még a *Confessio Augustana* kinyilvánítása idején (1530) is úgy gondolta a kor európai embere, hogy továbbra is csak az „egy és oszthatatlan” kereszténység létezik, holott éppen az ebben az évben lezajlott birodalmi gyűlésen hozott határozatok véglegesítették, hogy az új tanok és a katolicizmus követői közötti szakadék immáron áthidalhatatlan, s a szakítás állandósult (Salewski, Michael: „Die Reformation. Das Reich und die großen Staaten”, in *Geschichte Europas. Staaten und Nationen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 2000, 635. o.). Az evangéliumi ember mindennapos kegyességgyakorlásának „helyes” módjáról egészen 1529-ig nem született megfelelő útmutató. Ekkor szánta rá magát Luther a Nagy káté és a Kis káté megírására, amelyek a kegyességgyakorlás kérdései mellett már foglalkoztak az evangéliumi tanítások hirdetésének módjaival is (Péter, mint 7: 91. o.). Hozzájárult még mindehhez, hogy a katolikus egyház kezdetben viszonylag visszafogottan reagált, s a

A reformáció magyarországi útjával kapcsolatban általánosságban annyi elmondható, hogy az új tanok már a Mohács előtti években is több csatornán keresztül eljutottak a lakosság bizonyos csoportjaihoz. A két legfontosabb közvetítő közegként a királyné környezetét, illetve tágabban az arisztokrácia egyes tagjait, valamint a németajkú polgárságot szokták megjelölni.⁸ Utóbbiak esetében elsősorban az átlagosnál jóval mobilabb nagykereskedőkre gondolhatunk, akik gyakran utaztak az ausztriai, a cseh- vagy morvaországi, vagy esetleg a délnémet városokba, s ezeken a településeken kiterjedt gazdasági és rokoni kapcsolatokat tartottak fenn. Jelentős szerepe volt még annak, hogy a kereskedők szinte kivétel nélkül tudtak olvasni, s ennek következményeként a városi lakossághoz viszonyítva is nagyobb érdeklődéssel fordultak az írott szó iránt, illetve anyagi lehetőségeik, valamint mobilabb életmódjuk együttesen tették lehetővé, hogy külföldről az új szellemben írt könyveket hozzanak haza. A korszakban az új hit mindenhol a szóbeszéd középpontjába került, s ezáltal hamar kilépett a lutheri tanításokkal kapcsolatba került emberek szűk környezetéből, s megjelent a közösségi érintkezés fő színterein (kocsmá, borkimérés, piac, templom, stb.).⁹ A lutheri tanok¹⁰ terjesztésében szerepet vállaló csoportként említhetjük még a diákságot, illetve kisebb részben a vándoréveit gyakran külföldön töltő fiatalabb kézműves legényeket is.

A reformációnak Pozsonyon belüli terjedéséről ugyancsak kevés adattal rendelkezünk. A témával foglalkozó átfogó jellegű munkaként még mindig csak Schrödlnek a múlt század elején megjelent művét használhatjuk, amely – amellet, hogy erősen elfogult – sajnos igencsak bizonytalan és a legtöbb esetben nehezen ellenőrizhető kijelentésekkel dolgozik. Mégis a pusztá eseménytörténet követésére felhasználhatjuk az általa közölt adatokat, illetve az ugyancsak a század első éveiben megjelent, Bunyitay Rapaics Karácsonyi-féle forrásválogatás anyagait.¹¹

Minden bizonnyal az új tanok terjedésének első nyomát láthatjuk abban,

vallási vitákon, illetve pápai bullák kibocsátásán túlmenő eszközöket is felhasználó „ellentámadása” csak a 40-es évek elejétől öltött határozottabb formákat. Zeeden, Ernst Walter: *Hegemonialkriege und Glaubenskämpfe 1556-1648*, Propyläen Geschichte Europas, Bd. 2, Tübingen 1977, 12. o.

⁸ A köznemesség és a parasztság számottevő mértékben csak az 1540-es évek második felében, az 1550-es évek elején fordul a reformáció felé. Szakály, mint 6: 12. o.

⁹ Péter, mint 7: 62, 74. o.

¹⁰ A főnti megnevezés természetesen összefoglaló jelleggel általában a reformáció tanaira vonatkozik. Mivel a németajkú polgárság körében elsősorban a későbbi evangélikus egyház tanai terjedtek el, ill. a reformáció különböző ágaihoz tartozó prédikátorok által hirdetett tanokat a kortársak – leegyszerűsítve – általában Luther nevéhez kötötték (Péter, mint 7.: 62, 64. o.), így itt jogosnak tarthatjuk a fenti általánosító szóösszetétel használatát.

¹¹ Schrödl is nagyban támaszkodik a főnt említett „Egyháztörténeti Emlékekre”.

hogy 1526-ban az érsek vizsgálóbiztost küldött Pozsonyba és Sopronba a lutheri „eretnység” híveinek föl kutatására.¹² Amint az közismert, éppen az előző évben újította föl az országgyűlés azt az 1523-as törvényt, amely halálbüntetéssel fenyegette az új tanok követőit.¹³ Ennek tekintetében tehát akár a törvények végrehajtásának pusztá ellenőrzését is láthatnánk a biztosok kiküldésében. Föltételezhető azonban, hogy inkább azért volt éppen az említett két város a vizsgálat helyszíne, mert megalapozott gyanú merült fel azzal kapcsolatban, hogy az említett városokban is utat találtak maguknak a lutheri eszmék. Sajnos nincs információnk arról, hogy milyen eredménnyel járt Pozsonyban a vizsgálódás, mindenesetre Sopronról pozitív szellemben nyilatkozott a jelentés. Egyetérthetünk Schrödllel abban, hogy hasonlóan kedvezőnek találhatták a pozsonyi helyzetet is.¹⁴

Bármennyire is elégedett lehetett az érsek küldöttje a városban tapasztalt állapotokkal, azt azért nem feltételezhetjük, hogy a polgároknak legalább egy része ne rokonszenvezett volna az új tanokkal. Valószínűleg megint azzal a korábban már említett problémával állunk szemben, hogy maguk a kortársak sem tudták pontosan az új eszmék által hirdetett teológiai tanok jelentőségét felmérni, s ennek következményeként azt sem lehetett egyértelműen meghatározni, hogy valójában ki is tartozik a lutheri „eretnységgel” gyanúsítottak közé. Nyilván szerepet játszott az is, hogy az országos törvények ismeretében nem is volt nagyon ajánlatos nyíltan vállalni azt, ha valaki nemcsak hogy ismerte az új tanokat, de még azonosult is velük. A hivatalos jelentések pozitív eredményében pedig mindenképpen szerepe lehetett a tanácsnak is, hiszen utóbbinak mindenképpen a belső béke megőrzésére kellett törekedni, illetve mindezt megfelelő színben kifelé is prezentálnia kellett. Tehát még ha tudtak is a reformációval rokonszenvező polgárokról – sőt esetleg előfordulhatott, hogy a városvezetésen belül is voltak ilyen személyek – a tanácsnak a felsőbb hatalmi szintek felé akkor is a lehető legkedvezőbb képet kellett mutatniuk. A Mohács előtti években tehát – az általunk ismert adatok szerint legalábbis – nem került nyilvános problémaként felszínre a reformált tanok kérdése. Bizonyosnak vehetjük ugyanakkor, hogy a privát szférában működtek a közösségen belüli hírcsatornák, az első években az új eszmék a városba is személyes kapcsolatok útján kerültek be.

A hazatérő kereskedők, diákok stb. szórványos híradásaihoz képest természetesen a magyarországi városokban is az új tanokat hirdető klerikusok,

¹² Schrödl József: *A Pozsonyi ágostai hitvallás evangélikus egyházközség története. I. rész. Az egyházközség külső alakulása*, Pozsony 1906, 38-39. o.

¹³ Fata, Márta: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, *Katolisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung*, *Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum* 60, hg. v. H. Smolinsky, Aschendorff, Münster 2000, 65-67. o.

¹⁴ Schrödl, mint 12: 39. o.

tanárok prédikátori fellépése bírt a legnagyobb jelentőséggel.¹⁵ Pozsonyra nyilván nagy hatással lehettek a közeli Bécsben folyó események. Mint tudjuk Magyarországra történt távozása előtt Speratus is ott prédikált. A Mohács utáni években a hitélet terén is jelentős változások következtek be Pozsonyban. Bár nincs rá közvetlen adatunk, mégis föltételezhető, hogy a városba érkező özvegy királyné és annak környezete hatással lehetett a polgárságnak az új tanokkal kapcsolatos gondolkodására. Valószínűleg nem kedvezett viszont a reformáció terjedésének a központi hatalom kiemelt jelenléte a városban.¹⁶

A lutheri eszmék első nyilvános hirdetői (két ferences szerzetes) 1528-ban érkeztek Pozsonyba.¹⁷ Sorsuk éppen a központi hatalomnak és a városi polgárságnak az ebben az időben fennálló viszonyáról ad érdekes metszetet. A két prédikátor közül az egyik Ulmból érkezett, a másik svájci származású volt, így nem adódtak nyelvi nehézségeik a polgárokkal. A központi hatalom képviselője, a pozsonyi várnagy azonban hírt kapott az ulmi szerzetes tevékenységéről, s még ebben az évben a város területén kívül elfogatta, s szörnyű kínzások után megégettette.¹⁸ Az eset kapcsán arra kell elsősorban figyelmet fordítanunk, hogy a város vezetése nem tett semmit a prédikátor ellen, ugyanakkor nincs rá adat, hogy az utóbbi elfogása után bármit is tett volna védelmében. Ugyancsak fontos momentum, hogy az elfogásra a városfalakon kívül került sor, azaz a királyi

¹⁵ Az első években Magyarországra érkezők között a bécsi származású Simon Grynaeus, a királyné által az udvarba hívott Johann Henckel, vagy a würzburgi Paul Speratus személyét szokták kiemelni (Bíró – Bucsay – Tóth – Varga: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest 1949, 27-28. o.). Speratusról tudjuk, hogy 1524-ben a morvaországi Iglauban (ma: Csehország, Jihlava) jelent meg egy prédikációgyűjteménye (Moeller, Bernd: „What was preached in German towns in the Early Reformation”, in C. Scott Dixon (ed.): *The German Reformation*, Oxford 1999, 36-52. o., hiv. hely: 39. o.). A vizsgált pozsonyi végrendeletekben, illetve az 1538-1566 közötti Tiltáskönyvben számos adatot találunk arra, hogy több pozsonyi kereskedő rendelkezett morvaországi és konkrétan iglalui kapcsolattal is. Joggal feltételezhető tehát, hogy előbbiekből az irányból is kaphattak információkat az új tanokról, nemcsak a délnémet városokból.

¹⁶ Számos magas rangú egyházi személy is a városban tartózkodott, így például a Ferdinánd-párt egyik jelentős szervező alakja, a királyné korábbi kancellárja, Szalaházy Tamás egri püspök is, egészen 1536-os haláláig. ETE (Bunyitay V. Rapaics R. Karácsonyi J.: *Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából*. II-V k. Budapest 1904-1912), II. k. 1904, 2-3. o., 15. o., 68-69. o., 132-133. o., 162. o., 198-199. o., 200-202. o., 258-259. o. Halálához ETE III. k. 1906, 103-105. o.

¹⁷ A ferencesek között magyarországi viszonylatban is nagyon gyakran előfordult, hogy az új hit terjesztőivé váltak (Péter Katalin: *A reformáció és a művelődés a 16. században*, MOT 3/1. Budapest 1985, 475-604. o, hiv. hely: 507-508. o.). Péter Katalin 1523-ra teszi a reformációnak a nyugat-magyarországi városokban köztük Pozsonyban történő megjelenését, i.m. 508. o.

¹⁸ Schrödl, mint 12: 48-49. o.

hatalom képviselői valószínűleg nem teheték meg, hogy a város immunitását megsértve, annak területén fogják el a prédikátort.¹⁹

A reformációnak a harmincas években történő pozsonyi továbbélését mutatja, hogy két jelentős prédikátor is tevékenykedett a városban. Egyikőjüket, Leopold Kophartot 1540-ben Besztercebánya hívta meg prédikatori állás elvállalására. Ezekben az években tevékenykedett Pozsonyban a korábbi hainburgi prédikátor, Michael Radaschin is.²⁰ Valószínűleg azért akart Kophart mindenképpen maradni, mert a harmincas-negyvenes évek fordulója körüli időszak döntő jelentőségű volt a reformáció hívei számára. A polgárok egy része legkésőbb 1542-re keresztülvitte, hogy a plébános mellé a tanács nevezzen ki egy olyan klerikust (*predikant*), aki már az új tanok hirdetője. Ebben az évben egy kilépett szerzetes töltötte be ezt a posztot, s a városi tanács kötelezte, hogy házasodjon meg. Az eset miatt Ferdinánd a tanácsot Bécsbe kérte.²¹ Sajnos nem ismerjük az audiencia eredményét. Mindenesetre azt egyértelműen

¹⁹ Bár a fenti esetnek nyilván meglehetett az elrettentő ereje, mégsem érthetünk teljes mértékben egyet Schrödl azon kijelentésével, miszerint Pozsonyban sokkal jobban figyelembe kellett venni a királyi hatalomnak a reformációt elítélő álláspontját, és ezért nem rendelkezünk a következő évekből olyan információval, amely a reformáció térhódítását bizonyítaná (Schrödl, mint 12: 50. o.). A pozsonyi várkatonaság egyrészt nem jelentett olyan közvetlen tényezőt, mint azokban a városokban (pl. Kassa), ahol a katonaság a városon belül volt elszállásolva, másrészt pedig – amint azt a fenti példánál is láthattuk – a pozsonyi várnagy kénytelen volt tiszteletben tartani a város önállóságát. Nagyszombat esete lehet még szemléletes példa annak alátámasztására, hogy a központi hatalom sok esetben még közvetlenül a városon belül is tehetetlen volt a reformáció térhódításának feltartóztatásában. Még maga az ellenreformáció vezéralakja, Oláh Miklós sem tudta ugyanis megakadályozni, hogy székvárosában diadalra jussanak a lutheri eszmék. Mindössze két évvel Oláh halála után, 1570-ben a protestánsok átvették a városban az uralmat (Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579-1711*, Budapest 2004, 19. o.). Egy ilyen jelentős fordulatra nyilvánvalóan előfeltétele volt, hogy már az előző évtizedekben többségre jutottak a protestantizmus hívei.

²⁰ Kophart a besztercebányai tanácsnak írt levelében nem vállalja el a felkínált állást, arra hivatkozva, hogy „*éppen most égető szükség*” van rá, hogy hirdesse Isten igéjét a városban. Radaschint ajánlja maga helyett, aki „*most nem áll alkalmazásban*”, tanítása jól érthető, s minden tekintetben megfelel az evangélium igéjének (ETE III. k. 1906. 446-448. o.). A besztercebányai tanács egy 1540. augusztusi leveléből tudjuk, hogy Kophart valóban Pozsonyban maradt. A tanács arra kéri, hogy ajánljon maga helyett egy tanítót a város iskolamesterének (ETE III. k., 1906, 482-483. o.). Ismeretes, hogy Radaschin Wittenbergben tanult, s később elfogadta a besztercebányai állást. Hainburgi tanítószkodása, illetve besztercebányai ténykedése között rövid ideig Pozsonyban is tartózkodott, sajnos tevékenységéről nincsenek bővebb információink. Azt viszont tudjuk, hogy Besztercebánya után a felső-magyarországi reformáció fellegvárának számító Bártfára ment. Fata, mint 13: 145. o.

²¹ ETE III. IV. k. 1909. 93-94. o. Schrödl, mint 12: 53. o.

megállapíthatjuk, hogy a harmincas-negyvenes évek fordulójára a tanácsnak sikerült létrehoznia egy – az új és a régi felekezetek közötti – egyensúlyi helyzetet, amelybe az országos állapotokra való tekintettel a központi hatalom is kénytelen volt belenyugodni.²² Az események azt sugallják, hogy ekkorra már a város vezetését alkotó körön belül is többségben lehettek a lutheri tanok hívei.

Az általunk vizsgált korszak végéről érdemes még megemlíteni egy Pozsonyban 1556-1557 folyamán lefolytatott inkvizíciós pert, amelynek fő vádlottja Somogyi Péter vágsellyei iskolamester volt. Az eset jelentőségét témánk szempontjából az adja, hogy fogsága idején Somogyi többször írt támogatóinak, akik közül a város egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb polgára Cristof Armbruster, a kamara főszámvevője a börtönben is meglátogatta, továbbá Somogyinak saját szenvedéseiről írt költeménye arról tanúskodik, hogy a város tanácsa közbenjárt a vádlott érdekében.²³ Mindez nyilván arra enged következtetni, hogy erre az időre a város vezetését adó felső réteg tagjai között már jelentős mértékben teret nyert a reformáció, sőt esetleg túlsúlyra is jutott.

Számunkra az a fő kérdés, hogy a vizsgált végrendeleti anyagban milyen nyomai találhatók a reformáció hatásának. Leginkább az átmeneti időszak sajátosságairól nyerhetünk ilyen módon információkat. Meg kell vizsgálnunk, hogy milyen jellegű folyamatról tanúskodnak ezek az adatok: áttörésszerű változásnak lehetünk-e tanúi, amelyet egyértelműen kimutatható jelek kísérnek, vagy inkább egy lassú átmenet nehezebben kitapintható kezdeti nyomaival találkozunk. A kérdések megválaszolására leginkább a testamentumokban szereplő kegyes adományoknak az ilyen szempontból elvégzett vizsgálata adhat lehetőséget. A reformáció konkrét nyomainak vizsgálata előtt először általánosságban kell áttekintenünk olyan kérdésköröket, mint az adományozók, a rendelkezések tárgyai ill. azok kedvezményezettjei.

²² Ferdinándnak be kellett látnia, hogy a török elleni harcban szüksége van a protestáns rendek támogatására. Az ebből eredő kompromisszumkészségét mutatja, hogy a protestánsok ellen hozott 1548-as törvényben a lutheránusokat már kihagyták az eretnekek felsorolásából. Fata, mint 13: 68. o.

²³ Schrödl, mint 12: 55. 61-63. o. Armbruster már az ötvenes évek első felében is Pozsonyban tartózkodott, s számos, a kamarai tisztségének hatáskörében írt és Pozsonyban keltezett levél maradt fenn tőle (pl. 1553-ból Turkovics Jánossal többször intézkednek közösen Eger várának hadfelszereléséről: MOL Magyar Országos Levéltár E 41 Litterae ad cameram exaratae No. 30., 42., 46., 48.). Személyének jelentőségét tovább emeli, hogy 1559-től már kamarai igazgatóként (MOL A 57 Libri Regii 3. k. 563-564. o.), 1561-ben pedig kamarai pénztárosként jelenik meg a forrásokban (MOL A 57 Libri Regii 3. k., 701-702. o.). A források tartalmára Bessenyei József hívta fel a figyelmemet.

2. A vizsgált kegyes adományok

2. 1. A kegyes adományok és az örökhagyók

Összességében elmondható, hogy a testálók nagyobb hányada tartotta szükségesnek, hogy lelki üdvéről az említett módon gondoskodjon. Összesen 215 végrendeletben találunk ilyen jellegű végzést, azaz az összes testáló (391 polgár) mintegy 55 %-a tartozott ehhez a körhöz.²⁴ Ez az arányszám már önmagában is jól mutatja, hogy a korabeli polgárok gondolkodásában fontos helyet foglalt el a jótékonykodás és az ahhoz – főként a vizsgált időszak elején még – szorosan kötődő készülődés a túlvilági létre. Erre számos végrendeletben találunk példát, főként olyan esetekben, amikor az örökhagyó mintegy a rendelkezés indoklásaként megemlíti, hogy a kegyes adomány „zu heil und trost meiner seel” történik.

2. 2. Az adományok tárgyai

Adomány tárgya	N	%
Pénz, (1 forint>,1-5 forint)	316	55,4
Pénz, (5-10 forint)	83	14,6
Pénz, (10 forint<)	17	2,9
„lelki fürdő” (seelpad)	31	5,4
Étkezés	18	3,2
Bor	26	4,6
Étel, élelmiszer	4	0,7
Posztó, textília	19	3,3
Ruha	16	2,8
Edény	10	1,8
Ezüst edény, evőeszk.	2	0,3
Ágynemű, háztartási textília és bútor	8	1,5
Ékszer	2	0,3
Ingatlan	5	0,9
Egyéb	4	0,7
Kérdéses	9	1,6
Összesen	570	100

I. sz. táblázat A kegyes adományok tárgyai

Érdeemes mindenek előtt azt tárgyalnunk, hogy mik voltak ezen rendelkezések tárgyai. (Mindebben a táblázat segít tájékozódni.) Összességében megállapítható, hogy a

²⁴ A testamentumok Pozsony Város Levéltárának állományában találhatóak, a második végrendeleti könyvben: Archiv mesta Bratislavy, Protocolum Testamentorum II. 4 n 2. (A továbbiakban: AMB 4 n 2 Prot. Test. II.)

kegyes adományok tárgya leginkább kisebb pénzösszeg volt. A legelső kategóriában többségben vannak azok a rendelkezések, amelyek 1-2 forint közötti összeget említenek. Nyilván az ilyen intézkedéseket, amellet, hogy nem képviseltek túl nagy értéket, egyben egyszerűbben végre is lehetett hajtani. Népszerű volt még az a gyakorlat is, amikor a végrendelező „lelki fürdőt” („*seelpad*”) rendelt a szegényeknek, azaz a testamentum végrehajtóinak fürdőzési lehetőséget kellett biztosítani a végrendeletben megadott számú városi szegénynek. A lelki fürdőhöz hasonlóan rendeltek még kisebb összegeket olyan céllal is, hogy a pénzből bizonyos számú szegénynek egy vagy több étkezést kellett tartaniuk az arra kijelölt örökösöknek („*Tisch halten*”, „*gut mal speisen*”, stb.). Az étkeztetés egy másik ritkábban előforduló fajtája volt, amikor nem pénzt, hanem konkrétan élelmiszert, például gyümölcsöt, kenyeret, zsömléket, stb. rendeltek az arra rászorulóknak.

Ez a típusú gondoskodás már átvezet azokhoz a rendelkezésekhez, amikor nem pénzösszeget hagytak a szegényekre, hanem anyagi javakat. A legfontosabb ezek között a bor volt. A borról viszont nem feltétlenül fogyasztási célokkal rendelkeztek, hanem sokkal inkább „közvetett adományként”, azaz a megjelölt bormennyiség eladása után a befolyt összeget kellett az örökhagyó lelki üdvözülését elősegítendő – szétosztani.²⁵

A posztók és textíliák esetében legtöbbször nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen mennyiségű és minőségű anyagról van szó. Egyedül a messze az átlag feletti pénzösszegekről rendelkező morvaországi származású kereskedő, Wolfgang Schuman emeli ki, hogy 8 vég morva posztót hagy a

²⁵ A kegyes adományoknak három speciális fajtáját különíthetjük el. A fent említett *közvetett adomány* esetében arra utasította a végrendelező a főörököst, vagy a testamentum végrehajtóit, hogy adják el vagyona valamely részét, s a pénzt vagy osszák szét például a szegények között, vagy az eladásból nyert összegből vegyenek ruhát, ételt stb. s ezeket használják fel jótékony célra. *Feltételes adományként* értékelhetjük azokat az eseteket, amikor pénzösszeget, illetve ingó, vagy ingatlan vagyonrészét hagytak rokonra. vagy ismerősre, s a testáló úgy rendelkezett, hogy ha a kedvezményezett időközben meghalna, akkor fordítsák a kérdéses vagyonrészét kegyes célokra. Így tehát tulajdonképpen utóörököst jelöltek ki arra az esetre, ha az eredetileg megjelölt személy elhunyna. Nem tévesztendő össze ez a típus a de Cevins-nél „fiktív” adományként aposztrofált rendeléstípussal (Cevins, Marie-Madeleine de: „A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban”, in *Korall* 11-12 (2003), 47-74. o., hiv. hely 64. o.). Utóbbi esetek nem képezik jelen vizsgálat tárgyát, mivel csak formulaszerű kitételnek tartjuk azokat az említéseket, amelyek a testamentum végén szerepelnek és arról szólnak, hogy a fennmaradó vagyont a szegényekre hagyja a végrendelező. A feltételes adománynál viszont ténylegesen volt rá esély, hogy a kedvezményezett megkapja a konkrétan megjelölt vagyonrészét. A *közvetett* és a *feltételes* típussal szemben sokkal ritkábban jelenik meg *megosztott adomány*. Ilyenkor több konkrétan megnevezett örököst jelölnek meg (pl. ispotályt és kegyes társulatot, vagy ispotályt és templomot stb.).

szegényekre.²⁶ Mindennapi használati tárgyakat csak ritkán rendeltek ilyen célokra, arányuk összesen sem éri el a 7 %-ot. Ugyancsak ritka az ingatlanok említése, nyilván azok nagyobb értéke miatt. Az egyéb kategóriában a Szt. Márton székesegyháznak rendelt gyertya és viasz mellett találunk tintát, orvosságot, valamint Hans Fischer tégláégető 1552-es végrendeletében 2000 téglát, amelyeket az ispotálynak rendel építkezésre.

2. 3. Kedvezményezett személyek

A kegyes adományok örökösait két nagy csoportra oszthatjuk, aszerint, hogy az egyes rendelkezések személyek, vagy intézmények részére történtek. Az 570 adomány túlnyomó többsége (71,2 %) intézmények javára szólt. Személyek részére tett rendelkezések esetében csak elvétve találkozunk olyan utalással, amikor konkrétan megnevezték a kedvezményezettet, legtöbbször csak általában szegényekről emlékeztek meg. A szegényekről történő gondoskodásnak éppen a reformáció hatására megnövekvő jelentősége miatt érdemes kitérni a városi alsó réteg helyzetére. Ennek a rétegnek két nagyobb csoportja volt. Egy részük még el tudta tartani magát különböző időszakos vagy alkalmi munkákból. Volt azonban a szegényeken belül is egy olyan réteg, amelynek tagjai még ilyen lehetőséggel sem rendelkeztek, azaz rá voltak szorulva a városi- és az egyházi intézmények, illetve az egyes magánszemélyek támogatására. Külön kifejezéssel illették a szintén a legalsó réteghez tartozó ún. „házi szegényeket” („*hausarmen leuten*”).²⁷ Csak a legritkább esetben nevezték meg konkrétan a kedvezményezettet (15 rendelés).²⁸ A szegényekről történő gondoskodás további módja még az volt, amikor a polgárok

²⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 209a. Az osztrák területek forrásait vizsgálva Gerhard Jaritz kimutatta, hogy a XIII-XIV század fordulóján érzékelhető egy jelentős változás az ottani kegyes adományok tárgyát illetően, mégpedig az, hogy az élelmezésre szánt adományok majdnem teljesen kiszorították a ruhákat és a posztókat az adományok köréből. Továbbá arra a következtetésre jutott, hogy az élelmiszerek nem mindig csak az alapvető szükségleteket szolgálták, hanem sokszor a szegények mindennapi étkezését próbálták sokszínűvé tenni. Jaritz, Gerhard: „Religiöse Stiftungen als Indikator der Entwicklung materieller Kultur im Mittelalter”, in *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*, Veröff. des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 12, ÖAW Phil.-Hist. Klasse, Bd. 554, Wien 1990, 13-36. o., hiv. hely: 18-19. o.

²⁷ Azokat a szegényeket nevezték így, akik házról házra jártak koldulni. Szende Katalin: „Nemzedékről nemzedékre. Tanulásra vonatkozó adományok a pozsonyi végrendeletekben”, in Nagy–Szálka–Szende (szerk): „*az élet tanítómestere*” *Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára*, Fazekas Öregdiákok Társasága, Budapest 2004, 126. o.

²⁸ Említhetjük például Paul Klingenschmid felesége, Catherina asszony végrendeletét, amelyben egy vak Elza nevű asszonyra („*der plinten Elsen*”) hagy két – valószínűleg alacsonyabb értékű – ruhadarabot („*irn rot taglichen rokh [...] ain taglichen schwartz alten mantl*”) és némi pénzt. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 219a.

intézményen, leginkább az ispotályon keresztül gyakorolták az (üdvösségszerző) jótékonykodást (ld. 2. 4. 1. alfejezetet, ill. 3. fejezetet).

A kedvezményezett személyek, ill. intézmények vizsgálatát egyúttal olyan szempontból is érdemes elvégeznünk, hogy a végrendelezők vagyoni szint szerint kialakított csoportjai, azaz a korabeli testamentumokat lejegyeztető polgárok között megjelenő vagyoni elit és a középréteg között milyen eltérések mutatkoznak meg abban a tekintetben, hogy kegyes adományait elsősorban milyen csoportoknak, vagy intézményeknek juttattak kegyes rendelkezéseket. A személyek részére tett kegyes adományokról a következő táblázatból nyerhetünk részletes képet:

Örökösök csoportja	Elit tagjai		Középréteg		Összesen	
	N	%	N	%	N	%
Szegények általában	25	41,0	53	51,5	78	47,6
„házi szegények”	13	21,3	31	30,1	44	26,8
Egyéb (kiemelt) szegények	6	9,8	9	8,7	15	9,1
(szegények összesen)	(44)	(72,1)	(93)	(90,3)	(137)	(83,5)
Egyházi személy	13	21,3	9	8,7	22	13,4
Egyéb	4	6,6	1	1,0	5	3,1
Személyek összesen	61	100	103	100	164	100

II. sz. táblázat Személyek részére tett kegyes adományok örökösei

A városi szegények mellett leginkább egyházi személyeket említenek még ilyen kontextusban. Jól látszik, hogy a vagyoni elithez tartozók körében kisebb gyakorisággal fordult elő, hogy csak általánosságban rendelkeztek a városi szegények valamely csoportja javára.²⁹ Ugyanakkor gyakrabban fordulnak elő ezekben a végrendeletekben egyházi személyek. Ennek okát nyilván abban kereshetjük, hogy a tehetősebb polgárok jobb anyagi helyzetüket a temetés aktusa,

²⁹ A felső réteg (vagyoni elit) elhatárolásánál az ingatlan-, az ékszer-, ill. a pénzhagyatékok játszották a legfontosabb szerepet. A Végrendeleti Könyv információi mellett bevontuk az elemzésbe az 1542/43-as pozsonyi adójegyzék (AMB 3 d 3) és az 1538-1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyv (AMB a i 1) idevonatkozó adatait is. Mindezek alapján egy 106 főből álló vagyoni elitet (27,1 %) különítettünk el, a fennmaradó 285 örökhagyó csoportját (72,9 %) a városi középréteghez tartozónak vélhetjük, hiszen általánosan elfogadott, hogy a korszakban a városi polgárság közép- és felső rétegének képviselői tettek írásban végrendeletet.

illetve a róluk miséken történő megemlékezés útján is igyekeztek kifejezésre juttatni. A misealapítványok esetében a vagyonosaknál legtöbbször harminc mise elmondása szerepel. A harminc napos gyász legfontosabb napjai a harmadik, a hetedik és a harmincadik voltak.³⁰ Ugyanakkor a végrendeletekben nem csak egyházi személyeket kérnek erre, hanem néha a szegényeknek tett rendelésnél is megjegyzik, hogy a juttatás fejében utóbbiak imádkozzanak az adományozó lelki üdvéért.

2. 4. Kedvezményezett intézmények, társulatok

Milyen intézmények fordulnak elő a kegyes adományok támogatottjaiként?

Intézmények, társulatok	Intézmények javára rendelkezők					
	Vagyoni elit		Középréteg		Összesen	
	N	%	N	%	N	%
Ispotály	59	36,9	117	47,6	176	43,3
Szt. Sebestyén Társulat	18	11,2	22	8,9	40	9,9
Krisztus Teste Társulat	19	11,9	14	5,7	33	8,1
Szt. Pál Társulat	6	3,8	23	9,3	29	7,1
Szt. Miklós Társulat	6	3,8	10	4,1	16	3,9
Szegények céhe	6	3,8	8	3,3	14	3,4
Koldusok céhe	1	0,6	–	–	1	0,3
Miasszonyunk Társulat	2	1,2	4	1,6	6	1,5
Az Irgalmasság Anyja Társulat	–	–	2	0,8	2	0,5
Szt. Péter Társulat	–	–	1	0,4	1	0,3
Szt. Márton plébániatemplom	24	15,0	18	7,3	42	10,3
Szt. Mihály templom	–	–	1	0,4	1	0,3
Ferences kolostor	10	6,3	12	4,9	22	5,4
Klarisszák kolostora	2	1,2	3	1,2	5	1,2
Káptalan	1	0,6	–	–	1	0,3
Pozsonyon kívülre	2	1,2	1	0,4	3	0,7
Egyéb	–	–	1	0,4	1	0,3
Kérdéses	4	2,5	9	3,7	13	3,2
<i>Intézmények összesen</i>	160	100	246	100	406	100

III. sz. táblázat **Intézmények, társulatok, stb. részére tett kegyes adományok**

-2. 4. 1. Ispotály

A személyeknek és intézményeknek tett kegyes hagyományok átmeneteként értékelhetjük az ispotály, azaz – formálisan – az ott lakó szegények számára tett

³⁰ Ezeken a napokon a misék mellett a sírnál tett látogatással emlékeztek meg az elhunytól. Jaritz, mint 3: 125. o.

rendeléseket.³¹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy a tárgyalt időszakban ez az intézménytípus kiemelkedően nagy jelentőségre tett szert. Ennek tekintetében érdemes a pozsonyi szegényház(ak) helyzetét részletesen vizsgálnunk. A középkori, kora újkori ispotályok fogalmán elsősorban szegényházként, idősek és munkaképtelenek otthonaként funkcionáló intézményeket kell értenünk.³² Magyarországon a XIII-XIV. századtól kezdett növekedni számuk, s elsősorban városokhoz és mezővárosokhoz kötődtek.³³ Az ilyen intézmények legfontosabb célja tehát a szegények elszállásolása és ételmezése volt.³⁴ A vizsgált végrendeletekben is számos olyan példát találunk, amely az ispotály ezen elsődleges funkciójára utal („*inn den Spital armen leuten*”, „*allen armen leuten im Spital*” stb.). Fontos, hogy a fizikai szükségletek kielégítése mellett az ispotályok egyben a befogadott személyek lelki gondozását is végezték.³⁵ Isenmann az ispotályoknak ezen kettős funkciója közül inkább a lelki gondozást tartja hangsúlyosabbnak.³⁶

Pozsonyban a betegápolással foglalkozó Szent Antal rend valószínűleg még a XIII. század utolsó éveiben alapított egy ilyen intézményt.³⁷ A város már a

³¹ Az ispotályok elődei olyan intézmények voltak a korakeresztény időszakban, amelyek a keresztényi felebaráti szeretet elvét követve minden arra rászorulónak, főleg az utazóknak és az idegeneknek igyekeztek segítséget nyújtani. A korai városok és vásáros helyek XIII-XIV századi felvirágzása nyomán jöttek létre a késő középkorra és kora újkorra jellemző városi ispotályok. Nowotny, Ernst: „Die ehemaligen Bürgerspítäler Niederösterreichs und die Kirchen”, *Unsere Heimat* 56 (1985), 267-281. o., 267. o.

³² A szegények mellett befogadhattak gazdag javadalmasokat is, akik kisebb-nagyobb összeg fejében külön szobát és az átlagosnál jobb ellátást kaptak (Leipner, Kurt: „Das Katharinen-Hospital in Stuttgart. Zur Geschichte der Stuttgarter Krankenanstalten bis zu seiner Gründung”, in Bernhard Kirchgässner Jürgen Sydow (Hg): *Stadt und Gesundheitspflege*, Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Sigmaringen 1982, 37-49. o., hiv. hely: 38. o.). Legtöbbször tehetősebb idős polgárok kívánták így maguk számára békés utolsó éveiket biztosítani. Ezek a javadalmasok természetesen jelentős bevételt hoztak az ispotályoknak. Nowotny, mint 31: 269-270. o.

³³ Legtöbbször a földesúr alapított ilyen intézményeket, így a király, a püspök, egy egyházi testület, esetleg maga a város. Legtöbbjükét a középkor vége felé az adott város tanácsa saját igazgatása alá vonta. Kubinyi András: „Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon”, in *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest 1999, 253-268. o., hiv. hely 254. o.

³⁴ Cevins, mint 25: 61. o.; Majorossy Judit: „A város közepén – a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében”, in *SSz LVII* (2003), 3. szám, 216-233. o., hiv. hely: 218. o.

³⁵ Cevins, mint 25: 62. o.

³⁶ Isenmann, Eberhard: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtreghiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988, 185. o.

³⁷ Majorossy, mint 34: 219. o. és Cevins, mint 25: 53. o. Ortvy – Vámosstytól merítve – a

XIV. század elején megpróbálta azt felügyelete alá vonni, a század végére végül is teljesen városi igazgatás alá került.³⁸ A pozsonyi ispotály(ok) témáját az utóbbi években Majorossy Judit dolgozta fel. A felhasználható források alapos elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy az antoniták ispotálya mellett kellett lennie még egy szegényháznak a városban. Az „új ispotályt” 1370 körül városi polgárok alapították. Néhány éven belül ez is a tanács irányítása alá került.³⁹

Korszakunk elején jelentős fordulat állt be az intézményes szegényápolás pozsonyi történetében. A török fenyegetés miatt 1529-ben a város vezetése úgy döntött, hogy a városfalakon kívül található Szt. Lőrinc és Szt. Mihály templomokkal egyetemben lebontják az ispotályokat, mivel attól tartottak, hogy az oszmánok megtámadják a várost és abban az esetben az ostromlónak fedezékül szolgálhattak volna ezek az épületek. Az elhordott építőanyagot erődítési munkálatokra használták föl.⁴⁰ A vizsgált testamentumokban nem választható el a

XI. század végére teszi a pozsonyi Szt. László ispotály alapításának időpontját, ami nyilván tévedés. Ortvy Tivadar: *Pozsony város története*, II. k. 4. rész (a továbbiakban PVT II/4) 289. o. Az első magyarországi ispotályok alapítását de Cevins általában a XIII. század végére teszi (Cevins, mint 25: 48. o.).

³⁸ A tanács már egy 1309-es megegyezés szerint prokurátort nevezett ki a gazdasági ügyek intézésére, a rend hatáskörében csak kisebb jövedelmek feletti felügyelet, illetve a befogadott szegények lelki gondozása maradt (PVT II/4 289-290. o.). A XV században a huszita betörések idején többször szenvedett károkat az ispotály, s ennek eredményeként a rendfőnök teljesen a város kezébe adta az intézmény igazgatását. De Cevins csak 1505-re teszi a város teljes fennhatóságának kiterjesztését. Cevins, mint 25: 53. o.

³⁹ Majorossy, mint 34: 219. o. Kubinyi egy intézményként értelmezi a két ispotályt, mivel szerinte az antonita Szt. László ispotálynak került a kegyurasága két polgár kezébe, akik aztán ezt 1397-ben átruházták a városra (Kubinyi András: „Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon”, in Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest 2004, 187-195. o., hiv. hely: 191. o.). Ortvy szerint az antoniták Szt. Lászlónak szentelték ispotályukat. A Szt. László mellett szerinte létezett még egy Szt. Erzsébetről elnevezett ispotály is (PVT II/4 301. o. és Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest 1940, 57. o.). Utóbbiról sajnos nem ismerünk pontos adatokat, Ortvy szerint még a XVI. században megszűnt és csak 1744-ben építették újjá. Ezzel az állásponttal ütközik Majorossy véleménye, aki modern forrásfeldolgozásra alapozott érveléssel kimutatta, hogy valójában az újonnan alapított intézmény volt a Szt. László ispotály, s a kezdetben Szt. Antalról elnevezett szegényházat kezdték a későbbiekben a polgárok Szt. Erzsébet ispotálynak nevezni. Utóbbi „névváltozás” több okra is visszavezethető. Magyarországon általános gyakorlat volt, hogy az ispotálytemplom védőszentje nem egyezett az ispotályéval, de egyszerűen megtörténhetett az is, hogy feledésbe merült, vagy inkább a polgárok el akarták feledni, hogy a rendnek köze volt az immár városi irányítás alatt lévő intézményhez és így ment végbe a névváltás. Vö. Majorossy Judit: „unsere arme lewte... Hospitals and the Poor in Late Medieval Bratislava”, *Chronica* 4 (2004), 41-56. o., hiv. hely: 41-48. o.

⁴⁰ Balhus, Paul von: *Presburg und seine Umgebung*, Presburg 1825, 80. o.; PVT II/4 298.

két ispotály, csak a Szt. Lászlót emelik ki név szerint.⁴¹ Az 1529 előtti végrendeleti anyagban több olyan jelentősebb személyiség is említést tesz az ispotályokról, akik a politikai elit befolyásos tagjai voltak, s testamentumukból kiderül, hogy vagyonság tekintetében is a felső réteghez tartoztak. Peter Kreuzer (Kreytz) 1502-ben, Jacob Aigner pedig 1511-ben emlékezik meg *mindkét* ispotályról („*bede spital*”).⁴² Sajnos a náluk szereplő megfogalmazások alapján sem választható el név szerint a két intézmény. Mindazonáltal Majorossy kutatásai egyértelművé teszik, hogy a két intézmény a Nagyszombat felé vezető úton egymás közvetlen közelében állt.⁴³ Erre utal a lebontásukra vonatkozó meghatározás is (a Mihály-kapu előtti terület).

Mindkét épületet lebontották 1529-ben tehát, s az ispotályokban gondozott szegényeket a Belvárosban lévő Klarissza-kolostorban helyezték el, melynek lakói szintén a török veszély hírére – elmenekültek.⁴⁴ Az apácák 1542-ben viszont visszaigényelték az épületet, így meg kellett oldani a befogadott szegények elhelyezését.⁴⁵ Vámosy szerint 1543-ban fel is épült az új ispotály a városnak a Várhegy felé eső részén.⁴⁶

o.; MOL MF C 56 (Mikrofilmtár, Középkori oklevelek és iratok (Listiny a listy stredoveké) 1532-1541) 5682-5683, 5685.

⁴¹ A késő középkori forrásokban is a Szt. László fordul elő gyakrabban. Majorossy, mint 39: 50. o.

⁴² MOL MF C 9 (Protocollum Testamentorum I.). Azokat a polgárokat soroltuk a politikai elitbe, akik legalább egy alkalommal bekerültek a belső tanácsba.

⁴³ Majorossy, mint 34: 221. o. Az elhelyezkedés tekintetében Kubinyi elfogadja Ortvy álláspontját, miszerint az ispotály a Duna mellett feküdt (Kubinyi, mint 39: 192. o., PVT II/4. 292. o.). Ezt támasztaná alá az az általános megfigyelés, mely szerint az ispotályokat legtöbbször vízparthoz közel igyekeztek felállítani. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy az ispotályok elhelyezésénél volt még egy másik gyakori szempont, nevezetesen igyekeztek ezeket az intézményeket a városokból kivezető utak mentén, vagy azok közelében felállítani, így az ott menedéket kérő utazók, zarándokok, stb. késői időpontban, a városkapuk bezárta után is szállásra lelhetnek. Isenmann, mint 36: 185. o.

⁴⁴ ETE III. k., 1906, 480-482. o.

⁴⁵ Az ispotályok sorsának egyik „mellékepeződja” a korabeli viszonyok több érdekes vonására világít rá. Az apácák visszatérését a város vezetése eleinte nem akarta megengedni. Ferdinándnak többször kellett kemény hangú üzenetet küldenie a tanácsnak ebben a kérdésben. Az ügyben részt vevők viszonya érdekes metszetét adja a város egyházpolitikájának, illetve a királyi hatalommal szembeni mozgásterének. A reformációval foglalkozó számos szerző szerint a polgári közösségek, illetve az azok élén álló városi szervek 1517 után tulajdonképpen azt a – már a reformáció megindulása előtt elkezdett expanzív tevékenységüket terjesztették ki, amelynek keretében igyekeztek betölteni azt az űrt, amelyet a városi lakosság lelki gondozásának terén az egyházi intézmények hagytak maguk után. Rublack, Hans-Cristoph: „Forschungsbericht Stadt und Reformation”, in Bernd Moeller (Hg): *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert*, Schriften des

Ortvay is elfogadja Vámosssynak az újjáépítésre vonatkozó feltevését.⁴⁷ A korszakból származó végrendeletek azonban csak azt támasztják alá, hogy 1543-ban már folyt ilyen építkezés. Az új ispotály építését valószínűleg már sokkal korábban tervbe vették, ugyanis már 1530-ból találunk olyan végrendeletet, amelyben erre a célra („*inn das Spital zum paw*”) tesznek kegyes adományt.⁴⁸ A következő évekből is (1535, 1536) találunk erre vonatkozó rendelést. Valószínű, hogy 1543-ban már folyt az építkezés. Erre utal, hogy Hans Trost kézműves felesége, Otilia asszony végrendelete után egy bejegyzésben azt olvashatjuk, hogy a feleség figyelmeztette a férjet, hogy ne feledkezzen meg az épülőfélben lévő/felépítendő ispotály szegényeiről („*die arme leut Inn erpawng ains Spitals zubedenk*”).⁴⁹ Elképzelhető tehát, hogy ebben az évben (1543) már állt valamilyen épület, ahová átköltöztették a gondozottakat, azonban a következő évekből (1545, 1547, 1549) ugyanúgy találunk építkezésre („*zum paw*”) szánt adományokat, csak 1549-től maradnak el ezek a rendelések.⁵⁰ Azután, 1550-től két új kifejezés jelenik

Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 190, Gütersloh 1978, 9-26. o., hiv. hely: 12-14. o. – A pozsonyi klarisszák ingatlanjainak lefoglalása illeszkedik abba az általános folyamatba, melynek során a város igyekezett a területén lévő egyházi „immunitásokat” saját fenntartása alá vonni, s az ispotályok átköltöztetése miatt már csak praktikus okokból sem volt szerencsés, ha a nővérek visszatérnek. Ferdinánd viszont már 1530 szeptemberében büntetéssel fenyegeti a várost, amennyiben akadályozzák az apácák visszaköltözését, illetve még ugyanebben a levélben szó esik arról, hogy a város igyekszik rátenni a kezét az egyházi jövedelmek egy részére is, amelyet ugyancsak nem néz jó szemmel az uralkodó (ETE II. k. 1904, 57-58. o.). Utóbbi momentum szintén a városok fent említett expanzív törekvésebe illeszkedik. A város és az apácák közötti ellentét odáig fajult, hogy a klarisszák kénytelenek voltak pert indítani egykori épületeik visszaszerzésére, amely perben 1543 februárjában született döntés: az érsek-helytartó Várday Pál a nővéreknek ítélte az ingatlant (ETE IV k., 1909, 210-218. o.). Az ügy azonban az apácák visszaköltözése után sem rendeződött, mivel Ferdinánd még 1543. október végén is megfeddi a tanácsot, hogy a polgárok ne zaklassák az apácákat (ETE IV k., 1909, 301-302. o.). Az uralkodó más tekintetben is igyekezett támogatni az apácákat, például 1544-ben Oláh közreműködése után felmenti a nővéreket a saját szükségletükre szállított élelmiszerekért történő harmincad fizetése alól (ETE IV 1909, 393. o.). Az 1550-es években a heiligenkreuzi ciszterciekkel volt konfliktusa a városnak, mivel a tanács lefoglalta a ciszterek pozsonyi házát, illetve egy Pozsonyhoz közeli birtokát. ETE V. k., 1912, 409-410. o.

⁴⁶ Vámosssy István: *A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet*, Pozsony 1898, 34-35. o. A szomszédos osztrák régió városaiban (pl. Hainburg, Wiener-Neustadt, St. Pölten stb.) is az volt az elterjedt gyakorlat, hogy a városfalon kívül kaptak helyet az ispotályok (Nowotny, mint 31: 269. o.).

⁴⁷ PVT II/4 299. o.

⁴⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 25b.

⁴⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 163b.

⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a „*zum paw*” kifejezés jelenthetett karbantartást, renoválást is,

meg: *Bürgerspital* (öt említés) és *gemainer stat spital* (egy említés). Valószínű tehát, hogy véglegesen csak 1550-re, esetleg 1549-re fejeződtek be az ispotály, vagy ispotályok építési munkálatai. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy konkrétan Szt. László ispotályt hét esetben említenek (leggyakrabban csak a *spital* kifejezés szerepel), és a konkrét megnevezések közül kettő 1529-ből, öt pedig már az 1552 utáni évekből származik.

Valószínűsíthető tehát, hogy a Szt. László ispotályt a régi helyén építették föl, míg a *Bürgerspital* elnevezés egy másik helyen lévő új épületre vonatkozhat. Elhelyezkedésükre sajnos nincs pontos adatunk, így nem tudjuk megállapítani egyértelműen, hogy Várossynak a Várhegy felé eső városrésze történő utalása valós alapokon nyugszik-e és ha igen, akkor azon a városrészen belül hol lehetett az új épület. Az 1550-es évektől előforduló új megnevezések viszont még egy fontos momentumra hívják fel a figyelmet. A *Bürgerspital* illetve *gemainer stat spital* nevek arra engednek következtetni, hogy a polgárság már nem érezte szükségét annak, hogy az új intézményt valamely szent védnökségébe ajánlja, sőt a polgári közösség, ill. a város szerepét igyekeztek kidomborítani. Az új elnevezéseket, illetve az új intézménynek a Szt. Lászlótól ily módon történő megkülönböztetését már a reformáció hatásának is tekinthetjük. Az ispotály-építkezésekhez ld. még később a szegényházakra hagyott pénzüsszegek időbeli változását.

Érdemes még röviden kitérnünk az ispotály működésére. Egyaránt fölvette nőket és férfiakat is, s a főleg szegényházként funkcionáló intézményhez tartozott fürdőhelyiség és kert is.⁵¹ A XVI. században már *Spitalmeister* (korábban *procurator*)⁵² állt az ispotály élén, ő intézte a pénzügyeket, s ő felügyelt a gondozottakra. A végrendelkezők adományaiért cserébe az örökgyógyók azt kérték, hogy az ispotály lakói imádkozzanak az ő és családjuk lelki üdvéért. Az adományok nem csak a szegények ellátását fedezték. A késő középkorra már jelentős vagyona tettek szert az intézmények, s van rá adat, hogy a pozsonyi Szt. László-ispotály már a XV század első felében folytatott banktevékenységet, amely főleg kölcsönügyleteket jelentett.⁵³

A kölcsönök kamataiból befolyó összegek tovább növelték az ispotály vagyonát.⁵⁴ Ennek fényében nem meglepő, hogy a *Spitalmeister* tisztsége előkelő

azonban éppen a kifejezés elmaradása, illetve a fent említett körülmények együttes figyelembe vétele indokolja azt, hogy itt tényleges építkezésekre gondoljunk, hiszen ezek szerint 1549-től a polgárok nem érezték szükségét az ilyen jellegű kitételeknek. Utóbbi feltételezést támasztja alá Hans Fischer korábban említett testamentuma, amelyben 2000 téglát rendelt az ispotálynak. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 268b-269a

⁵¹ Kubinyi, mint 33: 262. o.

⁵² Kubinyi, mint 39: 189. o.

⁵³ Majorossy, mint 34: 232. o.

⁵⁴ A városi ispotályokat nem csak a polgárok részesítették adományokban, hanem az

helyet foglalt el a városi vezetés hierarchiáján belül, s gyakran a tanács tagjai látták el ezt a feladatot.⁵⁵ A tárgyalt végrendeletekben öt alkalommal említik a tisztséget. Ezekből is kitűnik, hogy ő felügyelte az ispotály pénzügyeit, ugyanis többször megjegyzi, hogy a kegyes adománynak szánt összeget neki kell átvennie és szétosztania. Hasonlóképpen rendelkezik Georg Rubwein is öt arany forintról („*solder Spitalmaister zu seinen handen nemen unnd treulichn anlegen*”).⁵⁶ Sajnos csak egy esetben nevezik meg a tisztség viselőjét, mégpedig 1542-ben a gazdag és tekintélyes polgár, Sebastian Schmid felesége, Catherina asszony testamentumában tanúként szerepel Bartholme Wirt, aki ugyanebben az évben esküdt tanácsos is volt, s utóbbi tisztséget összesen legalább 18 alkalommal viselte, azaz a politikai eliten belül is kiemelkedő szerepet töltött be. Ez a példa tehát igazolja Kubinyi fent említett megfigyeléseit.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon hány személyt tudott befogadni az ispotály. A vizsgált XVI. századi anyag sajnos nem szolgál használható információval. A XV század közepéről (1442) ismerünk egy végrendeletet, amelyben húsz ágyat hagy az egyik polgár az intézményre. Ez természetesen nem a teljes befogadóképességet jelenti, hanem csak azt, hogy legalább ennyi gondozottja lehetett az ispotálynak.⁵⁷ De Cevins is húsz körülire becsüli a késő középkori pozsonyi szegényház befogadóképességét.⁵⁸ A személyzet ehhez a kb. húsz

arisztokrácia végrendeleteiben is találunk ilyen rendelkezéseket. Thurzó Elek királyi helytartó például 1542 novemberében született testamentumában több más szegényház említése mellett 200 forintot hagyott a pozsonyi ispotályra (ETE IV k., 1909, 165-166. o.). Egy évvel később Frangepán Ferenc egri püspök végrendeletében egy szerényebb összeget, húsz forintot rendelt az intézménynek. ETE IV k., 1909, 194. o.

⁵⁵ Kubinyi, mint 33: 261. o. Az ispotálymesteri tisztségnek Bécsben is nagy jelentőséget tulajdonítottak. A külső tanács tagjai közül került ki, s a *spitalmeisteri* hivatal fontosságát mutatja, hogy kikötötték, hogy ez a személy más feladatot, vagy tisztséget nem láthat el. Pauser, Josef: „Verfassung und Verwaltung der Stadt Wien”, in Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg): *Wien. Geschichte einer Stadt*, Bd 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert), hg. v. Karl Vocelka und Anita Traninger, Wien–Köln–Weimar 2003, 47-90. o., hiv. hely: 70. o.

⁵⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 191b.

⁵⁷ Majorossy, mint 34: 224. o. Elfogadhatjuk a szerző azon feltételezését, hogy mivel a fent említett szám magasan mondható a magyar viszonyokhoz képest, így valószínűleg nem állt messze a teljes létszámtól.

⁵⁸ Cevins, mint 25: 50. o. A húsz körüli létszám nyugat-európai viszonylatban a kisvárosokban működő ispotályok méreteinek felelt meg. Ha figyelembe vesszük, hogy Pozsonyt nagyságrendileg a kisebb középvárosok közé lehet besorolni, úgy ez a szám nem mutat jelentős elmaradást. Továbbá az ispotály kisebb méretei összhangban vannak azzal a magyar viszonyokra vonatkozó általános jellegű megfigyeléssel, hogy a tárgyaló intézmények Magyarországon sokkal „ritkábban” voltak jelen, mint Nyugat-Európában. Nevezetesen míg a franciaországi városokban 300 lakosra jutott egy szegényház, addig

gondozotthoz általában 7-9 fő között mozgott.⁵⁹ A XVI. század második felére a lakosság korlátozott növekedésével, illetve valószínűleg ugyancsak két ispotállal számolhatunk, tehát nem nőtt jelentős mértékben az egy intézményre eső lakosok száma, azaz a korszakra jellemző országos állapotok miatt megnőtt kiadások (pl. védelmi költségek) mellett is képes volt rá a város, hogy a szegénygondozás intézményes kereteit a késő középkori viszonyokhoz hasonló formában fenntartsa.

Az ispotálynak rendelt kegyes adományok tárgyai döntő többségében kisebb pénzösszegek voltak. A vizsgált közel harminc éven belül voltak olyan évek, amikor jelentősen változott az ispotályra hagyott pénzek összege. Az idevonatkozó rendelkezéseket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az első 14-15 évben döntően az 1-5 forint közötti adományok a jellemzőek. Tíz forint feletti összeg csak elvétve fordul elő. Szemmel láthatóan 1544/45-től változik a helyzet, s az 1544-1554 közötti tíz évben már megjelennek 20-30 forint körüli, nagyobb összegek is. Ugyancsak a negyvenes évek közepétől jelennek meg jelentős mennyiségű borhagyatékok is az intézmény javára. Meg kell jegyeznünk, hogy a 20 forint feletti összegekről rendelkező személyek (11 testáló) közül egy kivételével mindenki a vagyoni elithez tartozik. A legnagyobb összeget is ilyen személy említi: a városi kamarás, Cristoff Pfintzinger felesége, Barbara asszony (előző férje Sebastian Eysenreich esküdt tanácsos, városkapitány) 1552-ben nem kevesebb, mint 100 forintot hagy az ispotályra. Érdekes módon az utolsó két évben megint lecsökken az adományok értéke 1-5 forint közé, 10 forint összegű rendelés is csak egyszer fordul elő. Az ispotálynak rendelt adományok átlagos értékének ilyen megugrása, majd lecsökkenése csak azzal magyarázható, hogy – amint azt korábban láthattuk valószínűleg ezekre az évekre tehető az új épület(ek) létesítése, illetve berendezése, stb. A XV század elejéről (1422-ből) is van rá adatunk, hogy a polgárok jelentősebb adományokat tettek olyan időszakban, amikor az ispotályoknak – a fenti példa esetében a huszita dúlások okozta károk miatt – nagyobb szüksége volt rá.⁶⁰ A XVI. századi értékengadozások háttérében is hasonló megfontolások állhattak. Csak éppen ekkor a husziták rablásai helyett az

Magyarországon 4000-re (v.ö. i.m. 50. o.). Pozsony késő középkori lakosságszámát tekintve (1503 körül 4200-4700 fő – Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV századi Magyarországon*, Budapest 1955, 41-42. o.) a két városi ispotállal magasan az átlag fölött volt.

⁵⁹ Majorossy, mint 39:51. o.

⁶⁰ Majorossy, mint 34: 228. o. Hasonlóan megnőtt az adományok száma és értéke egyházi építkezések idején (pl. a dóm, plébániatemplomok, vagy az ispotályok stb. építésekor). Šedivý, Juraj: „Az egyház a középkori Pozsonyban Régi választások és új kérdések”, in Czoch – Kocsis – Tóth (szerk): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, Pozsony 2005, 95-130. o., hiv. hely: 127. o.

építkezés jelentett nagyobb kiadásokat, amiket a polgárok a fönti módon igyekeztek – legalábbis részben – fedezni.

Az ispotály részére történt rendelkezések a testálók anyagi helyzete szerinti megoszlását illetően összességében elmondható, hogy a középréteg képviselőinél – hasonlóan az általában a szegények javára tett kegyes adományokhoz – ezek a tételek is nagyobb arányban vannak jelen, mint a felső rétegnél (közel 47 %, szemben az eliten belüli 37,6 %-kal). Mindez jól illeszkedik ahhoz a fönt vázolt tendenciához, miszerint a középréteg tagjai szívesebben gyakorolták a jótékonykodást közvetlenül, vagy az ispotályon keresztül közvetetten a város szegényei felé.

-2. 4. 2. *Kegyes társulatok*⁶¹

Az ispotályok mellett a kegyes társulatok (összesen 35 %) szerepelnek leggyakrabban örökösként a kegyes adományoknál. A tárgyalt végrendeletekben leggyakrabban a *zech* és a *Bruderschaft*, ritkábban a *fraternitas* kifejezés szolgál az említett testvérületek megjelölésére.⁶²

A testvérületek a tagok belépésekor lefizetett díjak mellett más módon is szert tehetek vagyokra. Elsősorban a polgárok fentebb említett adományaira gondolhatunk. Ezek között nemcsak kisebb pénzadományok szerepeltek, hanem – amint a későbbiekben látni fogjuk előfordultak akár jelentősebb ingatlanalapítványok is. A vallásos társulatok, mint jogi személyek kegyes adományként elfogadhattak ingó és ingatlan javakat is, gyakran székházzal is rendelkeztek.⁶³ A kezdeti vallásos, vagy másként értelmezve karitatív-önsegélyező céllal alapított testvérületeknek a városi közösségen belüli jelentősége átalakult, s

⁶¹ A szerzőnek a témával kapcsolatban „Vallásos testvérületek és a városi elit kapcsolata a kora újkori német polgárságú városokban” címmel a 2005. november 18-án, Miskolcon megrendezett „Hatalom–legitimáció–ideológia” c. konferencián hangzott el előadása, amelynek írásos változata a megjelenés alatt álló tanulmánykötetben (szerk. Gedő Éva – Horváth Emőke) kerül publikálásra.

⁶² A céheknek és a vallásos társulatoknak egymáshoz való viszonya a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt vitatott. Sokak szerint az sem egyértelmű, hogy egyáltalán el kell-e választani egymástól a két fogalmat. Kubinyi szerint meg kell különböztetnünk egymástól a céheket és a testvérületeket. Úgy gondolom, elfogadhatjuk érvelését, miszerint bár mindkettő részletesen meghatározott alapszabályok szerint működő, hasonló feladatokat ellátó vallásos jellegű társulat volt, mégis fontos kiemelni, hogy a céheknél elsődleges volt a gazdasági és a politikai szempont, a testvérületeknél pedig legalábbis kezdetben – inkább a vallási jellegre helyeződött a hangsúly. A céhekbe csak a mesterség gyakorlói léphettek be, a testvérületeknek viszont – néhány megkötéstől eltekintve (pl. tisztességes életvitel) bárki tagja lehetett. Kubinyi András: „Vallásos társulatok a középkori Magyarországon”, in *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest 1999, 341-352. o., 345. o.

⁶³ Kubinyi, mint 52: 345. o. és 348-349. o.

az egyre növekvő vagyoni segítségével egyes testvérületek már önálló pénzügyi tevékenységbe kezdtek. Ezáltal tehát a XV. század második felére, a vallási feladatokon mintegy túllépve, egyre összetettebbé vált társadalmi szerepük, s feladataik között a jótékonykodás mellett jól megfér a banki tevékenység is. A testvérületeknek a látványosságra és pompára fordított kiadásai nem egy esetben kivívták a kortársak bírálatát, mivel utóbbiak szerint a költséges külsőségek már az eredeti cél, azaz a szegények megsegítésének rovására mentek.⁶⁴

A XVI. századi pozsonyi végrendeletekből is van adatunk a kegyes társulatok által végzett pénzügyi tevékenységre. Ismerünk olyan 1529-es testamentumot, amely szerint egy középrétegbeli halász Leonhart Landher felesége egyik szülője jelentősebb adóssággal volt megterhelve, az összeggel pedig a pozsonyi Krisztus Teste Társulat felé tartozott. Fontosnak tartjuk megjegyezni, sem az asszony, sem a férj nem szerepel a testvérület taglistáin, tehát nem csak tagoknak biztosítottak kölcsönt.⁶⁵ Thoman Lewbell, a Szt. Sebestyén társulat céhmestere végrendeletében pedig megjegyzi, hogy egy szücsnek adott kölcsönt, s a zálogként adott tárgyat a testvérületnél helyezték letétbe.⁶⁶ A jelentős pénzügyi tevékenység eredményeként, vagy azzal párhuzamosan azok a kegyes társulatok, amelyeknek tagjai elsősorban a felső réteg köréből rekrutálódtak a közösség fontos politikai tényezőivé váltak.

A vallásos és a pénzügyi tevékenység mellett a jelentősebb testvérületek tehát várospolitikai szerepet is gyakoroltak. A céhekkel ellentétben egy polgár több testvérületbe is beléphetett,⁶⁷ így komoly összefonódások alakultak ki, illetve egy tehető polgár számára több út is nyitva állott a közösség felé történő reprezentáció gyakorlására. Voltak olyan testvérületek, amelyek tagjai elsősorban a város felső rétegéből kerültek ki.

A vagyoni elit és a középréteg elkülönülése a legpregnansabban a Krisztus Teste Társulatnál (*Gots leichnams zech, fraternitas Corporis Christi*) tapasztalható. A testvérület javára tett rendelkezéseknek (33) több mint a fele (57,6 %) származik olyan testálótól, aki a vagyoni elithez tartozott. Ez az arány messze az elitnek a kegyes adományt tevők körén belüli részesedése fölött van (33 %). Mindez tehát jól mutatja, hogy ehhez a testvérülethez inkább a felső réteg tagjai kötődtek.⁶⁸

⁶⁴ Az 1500-as évek elejétől egyre inkább elterjedtek a kölcsönügyletek. A legtöbbször 5 % körüli kamatra adott kölcsönökben rejlő lehetőséget nem csak a tehetősebb magánszemélyek, hanem a város, a testvérületek és az isptályok is kihasználták. Wunder, Gerd: *Die Bürger von Hall. Sozialgeschichte einer Reichsstadt 1216-1802*, Sigmaringen 1980, 92. o.

⁶⁵ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 8b.

⁶⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 20b.

⁶⁷ Kubinyi, mint 52.: 349. o.

⁶⁸ Általában a többi városban is a Krisztus Teste konfraternitások bírtak a legnagyobb jelentőséggel. Az eperjesi polgárok végrendeleti adományai közül például az ottani Krisztus

Az Oltáriszentség tisztelete Európa szerte számos helyen hívta életre a Krisztus Teste Társulatokat. A késő középkori Magyar Királyság városaiban is ezek a testvérületek voltak a legelterjedtebbek.⁶⁹ Kubinyi szerint a késő középkori Magyarországon 22 ilyen testvérületről van információnk.⁷⁰ A pozsonyit 1349-ben alapították a város polgárai, alapszabálya 1447-ből maradt fenn. Eszerint a felvételnél 80 pfenniget és egy font viaszt kellett beadni az újonnan fölveteknek. A tagság minden negyedévben összegyűlt a Szt. Márton dómban. Kötelező volt részt venni a vigiliákon és egy áldozati gyertyával a szentmiséken. A saját maga által alapított szentmisék mellett a társulat jelentékenyen hozzájárult a liturgikus év kiemelkedő ünnepeinek a megtartásához is.⁷¹

Valamely tag halála esetén szintén meg kellett jelenniük az elhunytért tartott misén. Aki elmulasztotta a megjelenést és nem küldte el maga helyett valamelyik családtagját, az köteles volt negyed font viaszt beadni. A társulat vagyona felett a céhmester örködött, aki köteles volt a tagok felé minden évben elszámolni. A miséket a testvérület három káplánja tartotta, ők végezték a halálesetek után a heted-, illetve harmincadnapig engesztelő miséket is.⁷² A társulat ünnepi étkezéseit Úrnapján, illetve annak *octávján* rendezték meg.⁷³

Az alapítást követően, majd főként a XV században a polgárok számos alapítványt tettek a társulat javára. A pénzbeli adományok mellett számos ingatlanalapítványról is tudunk, amelyek eredményeként jelentősen megnőtt a testvérület vagyona. A városban több háznak a bérét és szőlőkből származó jövedelmet kötötték le a Krisztus Teste Társulat javára.⁷⁴

A XV századból és a XVI. század első harmadából származó taglisták által tartalmazott személyek fele tanácstag volt, vagy valamikor életében viselt

Teste céh több adományban részesült, mint az összes többi tíz társulat együttvéve. A szebeni testvérületet már 1372-es megalapítása után 12 évvel a város lelki élete irányítójának tekintették, a soproni testvérületnek pedig a 1520-as években két háza és 11 szőlője volt. Pásztor, mint 39: 25. o., 35. o., 36. o.

⁶⁹ Pásztor szerint többek között Buda, Sopron, Pest, Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Eger, Kolozsvár, Nagyszeben és Brassó is adott otthont ilyen társulatoknak. Budán és Sopronban két Krisztus Teste céh is volt. A fennmaradt források adatai alapján a pozsonyit alapították elsőként az országban Pásztor, mint 39: 22-23. o.

⁷⁰ Kubinyi, mint 52: 346. o.

⁷¹ Majorossy Judit: *A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében*. TSZ (2004)1-2. 69-111. o. Hiv. hely: 86. o.

⁷² Kikötötték még, hogy a tagok nem lehetnek egymással haragban, a testvéreknek imádkozniuk kell egymásért, s a haragot tartó tagokat ki kell zárni. PVT II/4 399-404. o.

⁷³ Majorossy, mint 71: 86-87. o.

⁷⁴ Azok közül a végrendelkezők közül, akik a tárgyalt időszakban ingatlanról rendelkeztek kegyes célokra, kettő a Krisztus Teste társulatnak juttatott egy-egy szőlőt. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 30a és AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 60b.

bírói és/vagy polgármesteri címet.⁷⁵ A XVI. század második két harmadából fennmaradt tagnévsorok alapján⁷⁶ összességében kimutatható, hogy a taglétszám 1508-hoz képest – az 1529 és 1556 közötti listák átlagát alapul véve – a század második harmadára közel ötven százalékkal csökkent. Mindez összhangban van azzal a tendenciával, amely a kegyes társulatoknak a polgárság körében végbement népszerűség-csökkenését mutatja. (Utóbbi folyamatot a kegyesség és a hitújítás kapcsolatánál fogjuk részletesen tárgyalni – ld. 3. rész.) A XVI. századi listákról, valamint a politikai- és a vagyoni elitnek a tagságon belüli részesedéséről az alábbi táblázat tájékoztat:

	150	151	152	153	153	153	154	154	154	154	155	155
	8	7	9	2	7	9	6	7	8	9	4	6
Tag- lét- szám	46	35	25	28	23	32	21	20	21	20	22	24
PE*	19	25	20	23	20	27	18	17	18	15	19	19
VE**	14	14	11	12	11	15	11	11	10	6	9	11
Mind- kettő	13	14	10	11	10	14	10	9	9	5	8	9

IV sz. táblázat A Krisztus Teste Társulat 16. századi taglétszáma, az elitcsoporthoz tartozók részesedése.

*PE=politikai elit tagja (legalább egyszer tagja volt a belső tanácsnak)

**VE=vagyoni elit tagja (az elhatároláshoz ld. 2. 3. alfejezetet)

A század első évtizedében még a Majorossy által megfigyelt arányok érvényesülnek (43, 3 % a politikai elithez tartozók aránya), a következő két évtizedben viszont jelentős átalakulás megy végbe. Az 1517-es listán már 71,4 % a városvezetéshez tartozók aránya, 1529-től pedig átlagosan 84-90 %-ra „áll be” ez a részesedés. Összegzésként megállapítható tehát, hogy a politikai elit a 30-as évekre szinte teljesen kisajátította magának a testvérületet. Más megközelítésből úgy is leírhatjuk az összefüggést, hogy az általunk vizsgált időszak utolsó két évtizedére már a társulathoz kötődő csoport határozta meg a városi vezető tisztségek „elosztását”, azaz ennek a testvérületnek a tagságából került ki a politikai elit belső magja.

Pozsonyban még számos más kegyes társulat létezett. A Krisztus Teste Testvérületnek tett rendelkezések esetében tapasztalt arányokhoz hasonlóakat találunk

⁷⁵ A korábbi taglisták összetételét Majorossy Judit kutatásaiból ismerjük. Majorossy, mint 71: 77. o.

⁷⁶ A Magyar Országos Levéltár mikrofilmes anyagában 1508-1556 között követhetjük nyomon a taglistákat. MOL MF C 1430 Egyházi Iratok, Register der Gottleichnams Bruderschaft (a pozsonyi Krisztus Teste céh tagnévsorai).

még a Szt. Sebestyén Társulatnál (*Sandt Sebastian Zech*). Összességében többször (40) említik, mint a Krisztus Teste Társulatot. A ferencesek kolostorában található Szt. Sebestyén kápolnát Ortvy és Pásztor szerint 1502-ben alapította a város, így kérve a szentek segítségét, hogy hárítsák el a város felől a pestis fenyegetését, amely abban az évben sok áldozatot szedett.⁷⁷ Megkérdőjelezi viszont az 1502-es alapítást, hogy már azelőtt is több adatunk van a testvérületre. A tekintélyes polgár, Jacob Aigner (legalább 13-szor esküdt tanácsos, több évben polgármester, illetve bíró) fivérének 1495-ös végrendelete említi a Szt. Sebestyén építőmesterét (*paumaister sand Sebastian zech*), s kisebb összegeket hagy építkezésekre. Ugyancsak tagja volt a politikai elitnek az a Jacob Heuteur, akinek felesége 1500 novemberében 1 guldent hagyott a Szt. Sebestyén társulatra. Hans Piburger pedig (öt alkalommal volt esküdt polgár) 1502 júliusában lejegyzett végrendeletében közli, hogy a kérdéses *Bruderschaft* 11 forinttal adós neki. Nyilván nehezen feltételezhetjük, hogy a frissen alapított testvérület tevékenysége máris adósságokat szült.⁷⁸ Magyarázatot adhat az ellentmondásra, hogy Pásztor szerint az „1502-es” már a második Szt. Sebestyénnek szentelt társulat volt Pozsonyban. Az első oltára ezek szerint nem a ferenceseknél volt elhelyezve, hanem a plébániatemplomban. A vizsgált anyagban nincs adat két ilyen testvérület létezésére, sajnos Pásztor sem árul el közelebbi információt. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy a polgárok által a XVI. századi végrendeletekben említett társulat azzal azonosítható, amelynek a ferenceseknél volt a székhelye.⁷⁹

A konfraternitás alapításának 1502-es dátuma egyébként abba a folyamatba illeszkedik, amelynek során a XV-XVI. század fordulóján jelentős mértékben megnőtt a magyarországi kegyes testvérületek száma. Ez a folyamat összefüggésben lehetett a korabeli embereknek ebben az időben kibontakozó világnézeti válságával,⁸⁰ amelyre valójában már csak a reformáció ad majd választ, más megközelítésből a reformáció gyors terjedését erre az általános hitéleti és szellemi válságra lehet visszavezetni.

A Szt. Sebestyén részére tett adományok között az elithez köthető rendelkezések száma megközelíti a középrétegtől származókéét. Az örökhatóság között

⁷⁷ PVT II/4 505-506. o. Pásztor, mint 39: 35. o. A szentektől várt egyfajta „spirituális ellentételezés” nem volt ritka. Legtöbbször betegség, természeti csapások elhárítása érdekében kérték a szentek segítségét. Az oltárhoz kapcsolódó társulat tagjainak a barátok negyedévente mondtak misét.

⁷⁸ MOL MF C 9.

⁷⁹ A Szt. Sebestyén felépítéséről nem rendelkezünk olyan részletes információkkal, mint az előbbi társulat esetében. A *Protocollum Testamentorum* tárgyalt kötetében egyszer találunk említést a céhmesterről. A kereskedőkhöz besorolt Thoman Lewbell saját végrendeletéből arról értesülünk, hogy 1530-ban ő töltötte be ezt a tisztséget. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 20b.

⁸⁰ Cevins, mint 25: 59. o.

45 % az elithez tartozók aránya. Más szempontból a kegyes adományt tevő, átlagon felüli vagyonnal bíró testálók között népszerűbb volt ez a társulat (11,3 %-uk rendelkezett a javára szemben a középréteg 8,9 %-ával). Látható tehát, hogy a Szt. Sebestyén már nyitottabb volt a középréteg tagjai felé, mégis a vagyoni elit ilyen nagy arányú jelenléte arra enged következtetni, hogy ez a testvérület is inkább a felső réteghez kötődött. Tovább erősítheti ezt a feltételezést, hogy az elithez tartozó testálók többségét (12) megtaláljuk azok között is, akik a Krisztus Teste Társulat részére is tettek rendelést.

Sokkal inkább a középréteghez kötődött a Szt. Pál Testvérület (*Sandt Pauls Zech, bruderschaft S. Pauls*). A testálók között csak kis számban találunk az elithez tartozó testálókat (6), s összességében elmondható, hogy leginkább gazdapolgárok (13) és kézművesek (6) rendelkeztek a társulat javára. Wolfgang Köttinger volt 1546-ban a céhmester.⁸¹ A két céhmester említéséből arra következtethetünk, hogy az utóbbi két társulat felépítése hasonló lehetett a Krisztus Teste Testvérületéhez, az anyagi viszonyokat tekintve azonban minden bizonnyal szerényebb lehetőségekkel rendelkeztek, mint az előbbi.

Gyakrabban fordul még elő a Szt. Miklós Társulat (*S. Niclas zech*) és a Szegények céhe (*arme leut zech*).⁸² Egy középrétegbeli gazdapolgár végrendelete szerint a Szt. Miklós Társulat is a szegények gondozásával foglalkozhatott, esetleg az ispotályban volt a székhelye, mivel az említett testamentumban „*Sandt Nicla in das Spital*” megfogalmazás szerepel.⁸³ A szegények céhe nem csak a nincstelének felkarolásával foglalkozott, hanem általában támogatta a hozzátartozó nélküli özvegyeket és az árvákat is, valamint gondoskodott az idegenek elhelyezéséről és haláluk esetén temetésükről is.⁸⁴ Megjelenése a XV század utolsó éveire tehető, s Majorossy szerint a XVI. század első évtizedeiben viszonylag gyakran jelenik meg.⁸⁵ A IV sz. táblázat adataiból láthattuk, hogy a század közepére visszaszorult népszerűsége. Említik még a Miasszonyunk Társulatot (*unnser lieben Frawen Zech*), az Irgalmasság Anyjáról elnevezett társulatot (*zech der Mueter der Barmhertzigkhait*) és a Szent Péter Testvérületet (*Sandt Petter Bruederschaft*). Sajnos utóbbiak előfordulása olyan ritka, hogy a rájuk vonatkozó adatok nem szolgálnak elemezhető metszetként.

A kegyes társulatok javára tett rendelésekből összességében tehát arra következtethetünk, hogy a Krisztus Teste Testvérület tagjai elsősorban a város

⁸¹ Egy kiskereskedő, Leopold Peuld végrendeletének tanújaként szerepel. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 189a.

⁸² Egy alkalommal szerepel a *zech der pettler* kifejezés. Nem tudni, hogy ez a szegényeknek csak egy bizonyos csoportján volt hivatva segíteni, vagy pedig csak a Szegények Társulatának egy másik megnevezése volt.

⁸³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 293a.

⁸⁴ Pásztor, mint 39: 58-59. o.

⁸⁵ Majorossy, mint 34: 224. o., 233. o.

felső rétegeből kerültek ki. Kimutatható még, hogy a Szt. Sebestyén Társulathoz is nagy számban kötődtek tekintélyes polgárok. Az ő esetükben természetesen nagy szerepe volt annak, hogy végrendeletükben kiemelt figyelmet szenteltek ezeknek a testvérületeknek. Ezzel nem csak lelki üdvözülésüket segítették elő, hanem egyben teljesítették a szűkebb a társadalmi környezetük elvárásait is. A Szt. Pál Társulatnál a társadalmi reprezentáció hasonló formáját figyelhetjük meg, elsősorban a gazdapolgárok és kisebb részben a kézművesek részéről.

-2. 4. 3. Egyházi intézmények

Az utolsó nagyobb csoport az egyházi intézményeké (17,8 %). A város lakóinak lelki gondozását három plébánia látta el: a városfalon belül a Szt. Márton,- a falakon kívül pedig a Szt. Mihály,- és a Szt. Lőrinc plébánia. A legjelentősebb, a Szt. Márton dóm városképet is uraló alakjával nem csak a vallásosságnak, hanem – a Főtér és annak épületei mellett – egyben az egész közösség mindennapi életének egyik központja is volt. A plébánia jövedelmeinek jelentős részét a hívek bőkezű felajánlásai tették ki. Az egyszerű kegyes adományok mellett gyakran hoztak létre misealapítványokat is. Amint azt a kegyes társulatoknál már említettük, tehetősebb polgárok felajánlásából alapított, javadalmas oltárok is voltak a plébániatemplomban.

Az örökagyók egyrészt a temetés elvégzése, másrészt gyászmisék megtartása végett tettek ilyen adományokat a plébániá(k)nak. A kegyes adományok felhasználásának két gyakori módja volt. Egy részüket a dóm épületének karbantartására, esetleg új építkezésekre használták föl. Erre utalnak a gyakran előforduló és az ispotály részére tett rendeléseknél már említett *zum paw* kitételek. A másik az volt, amikor a polgárok a templom felszereléséről igyekeztek gondoskodni, ilyen esetekben pénzösszeg mellett gyakran hagytak a plébániára gyertyát, vagy viaszt.

Az előkelő családok itt is kiemelt figyelemben részesültek, külön helyük volt a misék alatt, s a temetőben is. A Szt. Márton javára rendelkezők között többségben vannak az elithez tartozó testálók. Itt is láthatjuk tehát, hogy korabeli vallásosság kifejezési formái elválaszthatatlanok a társadalmi tagozódás által meghatározott viszonyrendszerrel. Mindez még jobban érvényesül, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes vagyoni rétegeken belül milyen gyakorisággal fordul elő a Szt. Márton a kegyes adományok örököséiként. Eszerint a felső réteghez tartozóknál kétszer olyan gyakran (15,3 %) részesítették kegyes adományban, mint a középréteg végrendeleteiben (7,2 %).⁸⁶

⁸⁶ A városfalon kívül elhelyezkedő két plébánia közül csak a Szt. Mihályt említik, s azt is csak egyszer. Az ispotályok kapcsán már említettük, hogy Szt. Mihályt és a Szt. Lőrinc templomot 1529-ben lebontották. Mindkettőt temető vette körül. A tárgyalat Végrendeleti Könyvben 1533-ból találunk arra adatot, hogy a Szt. Mihály melletti sirkertet a templom

Nagyobb számú említéssel (22) még a ferencesek kolostora (*unser lieben frauen Menich Kloster, München [Munch] Kloster, brudern im kloster*) fordul elő. A város terményekkel és rendszeres évi pénzüsszeggel segédkezett a rendnek a kolostor fenntartásában. Mégis a legjelentősebb jövedelem a hívek adományaiból folyt be.⁸⁷ A Szt. Márton dóm körüli temető mellett a ferences kolostornál lévő sírkert is kedvelt temetkezési hely volt. A ferences templomban több társulat tartotta miséit, ezek közül korábban már említettük a Szt. Sebestyénről elnevezettet. Talán nem véletlen egybeesés, hogy a ferenceseknek tett adományokhoz köthető örökhatyók között a vagyoni elit aránya szinte pontosan megegyezik (45,5 %) a Szt. Sebestyén javára tett rendelések idevonatkozó jellemzőivel (45 %). Valószínűsíthető tehát, hogy a Szt. Sebestyénnél feltételezett viszonyokhoz hasonlóan a polgároknak a ferences kolostorhoz „közelebb álló körében” mérsékelt többséget alkottak a középréteg tehetősebb tagjai, mégis jelentősnek mondható a vagyoni elithez tartozók szerepe.

Az eddig tárgyalt egyházi intézmények mellett kisebb számban említik még a Klarisszák kolostorát (*Junckfraw Closter, Nunnen in Kloster, 5 adomány*), a pozsonyi káptalant (1) és három Pozsonyon kívüli intézményt.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy a kegyes adományok központi gondolata a középkori vallásos gondolkodásból eredően a lelki üdvözülésnek jótékonykodás útján történő elősegítése volt. Az ilyen jellegű rendeléseknek azonban voltak gyakorlatiasabb oldalai is. Sokszor az elhunyt társadalmi rangjához méltó temetési szertartás és a lelki üdvéért végzett misézés körüli teendők elvégzését célozták az adományok.

Fontos szerepe volt még ezeknek a rendeléseknek a közösség felé irányuló reprezentációban. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a kegyes adományt tevő végrendelkezők között a vagyoni elit tagjai az összes örökhatyón belüli részesedésüktől magasabb arányban képviseltették magukat. Ezen belül külön kiemelkedik a vagyonos kereskedők és értelmiségiek csoportja. A kegyes adományok célcsoportjai kapcsán megállapítható, hogy a vagyoni elit tagjai szívesebben rendelkeztek kegyes társulatok, mint általában a szegények részére. Mindebben a testálók szűkebb társadalmi háttérének elvárásait sejthetjük. A

lebontása után is használták. A templom javára szóló rendelést építkezés céljára teszik, amiből arra lehet következtetni, hogy szándékában állt a városnak az újjáépítés, azonban erre valószínűleg nem került sor: „*ich schaff fünf guld zu S. Michel, so man ein kirchen pawr*” AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 50b.

⁸⁷ A rend regulájának 1517-es szigorítása értelmében a kolostor nem tarthatott meg sem ingó, sem ingatlan vagyont. Így a hívőktől adományként kapott javakat a barátok vagy visszaadták, vagy az alapítványként kapott ingatlanokat értékesítették. Ezen túl a pozsonyi rendház a magyar királytól is kapott évi 200 forintot, amely összeget később a Habsburgok is rendszeresen folyósítottak (PVT II/4 503-504. o.). Ebben nyilván annak is nagy szerepe lehetett, hogy a koronázási ceremóniák menetében kiemelt helyet kapott a kolostor.

továbbiakban meg kell vizsgálnunk, hogy találunk-e a feldolgozott pozsonyi forrásanyagban a polgárságon belüli hitváltás első fázisára utaló nyomokat. A bevezetőben már kifejtettük, hogy nagyban megnehezíti a kutatást a források széleskörűsége, illetve az a tény, hogy – főleg az időszak első felében – még a kortársak számára sem alakult ki egy teljesen letisztult kép az új tanok jelentőségéről, teológiai hátteréről, stb.. Ebből kifolyólag leginkább olyan közvetett információkkal kell dolgoznunk, amelyek remélhetőleg utalnak majd a polgárok hitvilágában, illetve az egyházhoz és a lelkiséghez való viszonyukban bekövetkezett változásokra.

3. Kegyesség és hitújítás. A reformáció hatása a kegyesség gyakorlatára

A reformáció kezdeti szakaszának elméleti jellegű megítélésében nagy szerepet kap a késő középkori folyamatokkal fennálló kontinuitás lehetősége. A vizsgált végrendeletek esetében a reformációra utaló jeleket leginkább a kegyes adományok körén belüli kvantitatív és kvalitatív változások elemzése által ismerhetjük meg. Utóbbiak kimutatása végett elengedhetetlenül fontos a késő középkori adományokkal történő összehasonlítás. Ennek tekintetében tehát meg kell vizsgálnunk a késő középkori viszonyokkal fennálló folytonosság kérdése körül kialakult tudományos vita néhány vonatkozását.⁸⁸ Ugyancsak a két időszak közötti határvonal elmosódásáról ír Erdélyi, aki a vallás laicizálódására helyezi a hangsúlyt, amelynek során a mozgalomban részt vevő társadalmi csoportok tagjai megpróbálták hitüket az új tanok segítségével „megvalósítani”⁸⁹

⁸⁸ A teljesség igénye nélkül a kontinuitás-elmélet legpregnansabb képviselői: Alfred Schultze, Wilfried Ehbrecht, Ernst Walter Zeeden, Hans-Christoph Rublack, Michael Salewski. A téma egyik legnagyobb szakértője, Bernd Moeller is a kontinuitás-elmélet egyfajta finomításával lép fel. Értelmezése szerint a késő középkori városi közösségek önmagukat a *corpus christianum* „kis méreteken” történő megvalósulásának tekintették. A reformáció tulajdonképpen ezt a kollektív önértékelési formát hívta újra életre (Rublack, mint 45: 15-17. o.). Említhetjük még az amerikai Steven E. Ozment és Basil Hall csoportlélektani megközelítésű elméletét is, amely egyfajta folytonos és kollektív frusztrációt hangsúlyoz a reformáció elterjedése kapcsán. A felső-magyarországi városok viszonyait vizsgálva Fata is a késő középkor és a kora újkor első időszakának vallásos gondolkodása közötti folytonosságot igyekszik érzékeltetni. Fata, mint 13: 142. o.

⁸⁹ Erdélyi Gabriella: „Obszerváns és protestáns hitváltás: ajánlat egy analógiára. A körmendi kolostor obszerváns reformja”, in *Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma* 1. – 2003; Budapest 2004, 316-317. o. Elméleti fejtegetéseiben az alábbiakban idézendő Schillingre támaszkodik. A szerző a kontinuitás elfogadása mellett elveti a folytatatlanságnak a Schultze-féle interpretációját, amely a tömegek antiklerikális gondolkodását, mint a folyamatok fő mozgatórugóját állítja a középpontba. Erdélyi Gabriella: „Ágyastartó papok és parázna barátok a laikus elvárások és a reformációk propaganda kereszttüzében”, in Láczy Magdolna (szerk): *Nők és férfiak, avagy a nemek története*, Nyíregyháza 2003, 388-394. o., hiv. hely: 393. o.

A kontinuitás lehetőségét vizsgálva Heinz Schilling arra a következtetésre jutott, hogy a tudományos gondolkodásnak végérvényesen szakítania kell azzal az elképzeléssel, amely a reformációt egy forradalmi áttörésként értékeli. Ezzel szemben sokkal inkább egy hosszútávú folyamattal kell számolnunk, amelynek során a XV. század második feléből a XVI. század első három évtizedére átnyúlóan alapjaiban változtak meg a fennálló struktúrák. A reformáció szűk időkeretek közé szorított „robbanásszerű” változásával szemben tehát a konfesszionizálódás – a hosszabb távon felhalmozódott előzmények eredményeként lezajló – folyamatát hangsúlyozza.⁹⁰ A korabeli nürnbergi viszonyok elemzése alapján Günter Vogler – a kontinuitást hangsúlyozó elméletekkel szemben – arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált város példáján keresztül vallási, szociális, jogi és politikai értelemben is sokkal inkább áttörésszerű változásokról beszélhetünk. A változások mélysége mellett főként az időbeli aspektust emeli ki, azaz szerinte nagy jelentőséggel bír, hogy a város áttérése viszonylag rövid időn belül zajlott le. Bár Vogler tanulmánya elején hangsúlyozza, hogy egyetlen város esetéből még nem lenne szabad általánosítani, mégis azt sugallja, hogy kiemelt figyelmet kell tulajdonítanunk az ilyen egyedi eseteknek is.⁹¹ Mindenesetre a két tanulmány elméleti konzekvenciáit a reformáció kezdeti szakaszának jellegéről alkotott, két egymással többé-kevésbe szembenálló általános hipotézisként értékelhetjük.

Magyar viszonylatban Péter Katalin – Schilling fent említett „hosszútávú folyamatelméletével” összhangban – az 1520-as évek elejétől a 40-es évek végéig tartó szakaszt jelöli meg átmeneti időszakként. A felekezeti képződés és az új egyházak megszervezése ezután az 1570-es évek közepére zárul le, mintegy fél évszázadra megszilárdítva a kialakult viszonyokat.⁹²

A reformációról szóló bevezető jellegű fejezetben már részletesen tárgyaltuk, hogy nagyon kevés információval rendelkezünk a Pozsonyban lezajlott eseményekről. Összességében a szakirodalmi utalások alapján eddig annyit megállapíthatunk, hogy a közösség részéről nem érzékelhető olyan, a nyilvános szférában megjelenő és az eddig feldolgozott forrásokból egyértelműen

⁹⁰ Schilling, Heinz: „Reformation Umbruch oder Gipfelpunkt eines *Temps des Réformes*?”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wiss. Symp. des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 13-34. o., hiv. hely: 14-15. o. A szerző már a korszakolásban sem tekinti fordulópontnak, vagy elválasztó évszámnak az 1517-es kezdetet, Ehelyett azokkal a megközelítésmódokkal ért egyet, amelyek a „reformtól a reformációig (1450-1530)” tartó időszakot a „felekezeti képződés időszakától (1530-1620/1630)” választják el. (1.m. 19. o.)

⁹¹ Vogler, Günter: „Erwartung – Enttäuschung – Befriedigung. Reformatorischer Umbruch in der Reichsstadt Nürnberg”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wiss. Symp. des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 381-406. o., hiv. hely: 382. o., 405. o.

⁹² Péter, mint 17: 506. o.

kimutatható nagy horderejű változás, amely a polgárságnak, vagy legalábbis nagyobb részének rövid időn belül végbement áttérését bizonyítaná. A továbbiakban tehát alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy a jelen tanulmány fő forrásbázisát képező testamentumok milyen információkat tartalmaznak a témára vonatkozóan, és azokból milyen képet rajzolhatunk a városban lezajló és a hitéletet érintő korabeli átalakulások jellegéről.

Elsőként a kegyes adományt tevők körének az összes végrendelezőhöz viszonyított arányát kell megvizsgálnunk. Amint azt korábban említettük, összesen 215 végrendeletben találunk ilyen jellegű végzést, azaz az összes testáló mintegy 55 %-a tartozott ehhez a körhöz. A késő középkorból származó és az első Végrendeleti Könyvben található testamentumok idevonatkozó adataival összevetve jelentős különbség mutatkozik. Az 1529 előtti bő száz évben született végrendeleteknél a testálók kb. 80 %-a tartotta szükségesnek az ilyen jellegű rendelkezések megtételét.⁹³ Az arányok ilyen mértékű eltérése már önmagában is felkeltheti gyanúnkat a polgárok gondolkodásában bekövetkezett jelentős változást illetően. Részletes elemzés alá kell tehát vennünk az említett rendelkezéseket, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a reformáció hatásáról.

Első nyomként a középkori kegyes adományok egy fajtájának hiányát jelölhetjük meg. A hosszútávú posztmortális szolgálatok csoportjába sorolhatjuk a testáló lelki üdvéért elrendelt zárandoklatokat.⁹⁴ Az esetek többségében ilyenkor a testáló kijelölte a zárandoklatra kötelezett személyt, illetve azt a vagyonrészt, amelyet az út teljesítésére hagyott. Csukovits Enikő kimutatásai szerint az 1529 előtti mintegy 110 évből származó, 844 testamentumban összesen 201 ilyen jellegű utalás található.⁹⁵ Ez tehát egyértelműen mutatja, hogy az általunk vizsgált időszakot megelőző bő száz évben népszerű volt a zárandoklatra vonatkozó rendelkezések megtétele. Feltűnő különbséget mutatnak a kora újkori testamentumok, ugyanis a közel négyszáz végrendeletben egyáltalán nem (!) találunk ilyen célú rendelkezést.

⁹³ A késő középkorra vonatkozó információk Szende Katalin személyes közlése alapján. Ezúton is szeretném megköszönni, hogy felhívta figyelmemet a probléma jelentőségére.

⁹⁴ Berta az örökös misealapítványokat emeli még ki ezek közül. Berta, mint 5: 227-228. o.

⁹⁵ Csukovits Enikő: *Középkori magyar zárandokok*. História Könyvtár, monográfiák 20. Budapest 2003, 84. o., 32. o. A zárandoklatot tartalmazó végrendeletek összesítése: 1. sz. melléklet, 193-197. o. A vagyonosoknál gyakran előfordult, hogy egyedül a kevésbé látványos, de annál költségesebb zárandoklati rendelés jelent meg a testamentumban, mint kegyes adomány. Csukovits Enikő Majorossy Judit: „Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zárandoklatok a középkori városi gyakorlatban)”, in Neumann Tibor (szerk.): *Várok, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*, Analecta Mediaevalia II. a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Medievalisztika Tanszékének Kiadványsorozata, 2004, 29-70. o., 59. o.

A zárandoklatokat elrendelő testamentumok száma a XV. század folyamán végig emelkedő tendenciát mutat. A növekedés nem csak abszolút értelemben érhető tetten, hanem a kérdéses testamentumoknak az összes végrendelethez viszonyított arányában is. A zárandoklatokról rendelkező testamentumok száma és aránya egyaránt az 1470-1500 közötti három évtizedben volt a legmagasabb. Természetesen nem az 1529-es év jelentett egy merev határt, amelyen túl megszűnt az ilyen jellegű rendelkezések gyakorlata. Már az 1517 utáni években jelentős csökkenés tapasztalható. Míg a XV. század utolsó harmadában minden harmadik végrendelet tartalmazott zárandoklatra történő felhívást, addig az utolsó tizenegy évben átlagosan csak 1-2 ilyen testamentum került bejegyzésre, másképp a végrendeletek 14,8 %-ában említenek zárandoklatot. Az utolsó ilyen testamentumot 1525-ből ismerjük,⁹⁶ azután már nem került sor zárandoklat elrendelésére.

Találunk példát a kegyes adományok súlypontjainak ilyen irányú módosulására egy „családon” belül is. Csukovits – többek között – egy 1519-es végrendeletet hoz példaként a vagyonos polgárok köréből zárandoklati utasításra. A testamentum Sebastian Eysenreich felesége, Barbara asszonyé, aki jelentős vagyonról rendelkezik, több kegyes társulatot is említ, s zárandoklatot rendel el.⁹⁷ Pontosán harminc évvel később tette meg férje utolsó rendelkezését, amely még a felső vagyoni réteg tagjaihoz képest is kiemelkedő gazdagságról tanúskodik. Eysenreichnek nem csak a vagyonát sikerült – jelentős mértékben – gyarapítania az évek alatt, hanem a városi tisztségekben is előrelépett. Első felesége 1519-es végrendelete idején még csak kamarás volt, a harmincas években viszont már többször viselte az esküdt tanácsosi címet. Az 1542/43-as adójegyzék adatai szerint Blasi Beham bíró után a második legnagyobb összeggel adózó polgár volt.⁹⁸ A testamentumokban említett pénzhagyatékok szerinti ranglistán szintén az előkelő második helyet foglalja el. Kegyes adományokra is bőven jutott vagyonából: az ispotály szegényeinek ötven, a Krisztus Teste Társulatnak és a Szt. Sebestyénnek pedig tíz-tíz guldent rendelt. Fontos viszont kiemelnünk, hogy első feleségével ellentétben ő már nem említ zárandoklatot.⁹⁹

⁹⁶ Csukovits, mint 95: 1. sz. melléklet, 193-197. o.

⁹⁷ Csukovits, mint 95: 161. o. A család megfogalmazást azért kell megszorítással alkalmaznunk, mert a férj végrendeletekor már egy másik házasságban él, amelyből születtek gyermekek, s a Barbarával (Csukovitsnál Borbála) közös gyermekek már nagykorúak.

⁹⁸ AMB 3 d 3 fol 5b, 19a

⁹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 311a-313a. Ismerjük Eysenreich második feleségének végrendeletét is (AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 257a-258b), amelyben ugyancsak a három említett intézmény szerepel kegyes adományok kedvezményezettjeként, azzal az eltéréssel, hogy az ispotályra 100 forintot hagy az asszony, zárandoklat utóbbinál sem szerepel.

A zarándoklati rendelkezések a húszas években tapasztalt megritkulása, majd az 1525-től történő végleges eltűnése jól illeszkedik abba az általános folyamatba, amelynek során alapjaiban véve változott meg a középkor utolsó időszakában beköszöntött átmeneti korszak emberének vallásos gondolatvilága. Mindebben nagy szerepe volt annak, hogy a hitújítás korai időszakának reformátorai által összeállított prédikációgyűjtemények jelentős részben foglalkoztak az üdvözülés-tannal.¹⁰⁰ A katolicizmus elleni egyik legjelentősebb teológiai támadásként értékelhetjük a reformáció központi tantételét, mely szerint egyedül az isteni kegy által nyerheti el az ember a bűnöktől való megszabadulást. A tantétel hamar népszerű lett széles körben, ami nemcsak közérthető formájának, hanem annak a ténynek is köszönhető volt, hogy a lakosság körében már a reformációt megelőző években is egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki az egyháznak az a tevékenysége, melynek során a purgatóriumi szenvedés pénzben történő megváltására ösztönözte az embereket.

Mindennek tekintetében viszont érvényét vesztes a kegyes tevékenységnek azon formája, amely az említett túlvilági szenvedések megrövidítését célozta. Mivel – a lutheri tanítások szerint – „egyedül a hit által üdvözül” az ember, így a továbbiakban már nincs szükség az egyház által ellenőrizhető érdemszerző cselekedet megtételére. Lélektani szempontból ez úgy is megfogható, hogy a reformáció segített a polgároknak mintegy elhárítani maguktól a katolikus egyháznak a merev középkori eszmékben gyökerező előírásait, illetve azt a kényszerítő erőt, amely által ezek az előírások befolyásolták a polgárok mindennapi cselekedeteit. A reformáció tanainak az elfogadásával a korabeli emberek tulajdonképpen saját lelkiismereti szférájukba „utalták át” a jócselekedetek kérdését, jókora frusztrációtól szabadulva meg ily módon.

A kegyes adományoknak az időbeli eloszlását vizsgálva azt látjuk, hogy a negyvenes években jelentős visszaesés következik be, a harmadik szűk évtizedben viszont már nem hogy nem csökken az ilyen jellegű rendelkezések száma, hanem erőteljes növekedést mutat. Az 1529-1538 közötti évekből összesen 189 kegyes adomány mutatható ki. A következő tíz évben közel húsz százalékos visszaesést tapasztalunk (1539-1548 között 153 rendelkezés), utóbbihoz képest az utolsó kilenc év igen jelentős, mintegy 70 %-os növekedést mutat az 1549-1557 közötti 223 kegyes adománnyal. Nem mutatható ki tehát egyértelmű és tartós jelentőségcsökkenés. Ellenben azt tapasztaljuk, hogy a negyvenes éveknek a korábbi évtizedhez viszonyított mérsékeltebb hajlandóságához képest az ötvenes években már jóval nagyobb érdeklődéssel fordulnak a polgárok a vizsgált adományok megtétele felé. Ahhoz, hogy feltárhassuk ennek az érdekes jelenségnek a hátterét, részletesen meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan változott a kedvezményezettek csoportjainak a gyakorisága. Minderről összefoglalóan az alábbi táblázat tájékoztat:

¹⁰⁰ Moeller, mint 15: 44. o.

Időbeli osztás*	Kedvezményezettek csoportjai**				
	Személyek		Intézmények		
	Szegények	Egyházi szem- k	Ispotály	Konfrater -nítás	Egyházi intézm.
1529-1538	49	12	26	55	35
1539-1548	45	8	47	27	24
1549-1557	43	2	103	60	15
Összesen	137	22	176	142	74

V. sz. táblázat **A kegyes adományok időbeli eloszlása a kedvezményezettek csoportjainak függvényében**

* Az évenkénti megoszláshoz ld. még: Melléklet, 1. sz. ábra.

**Az egyéb és bizonytalan kategóriák nélkül (ld. I. és II. sz. táblázatok).

A kedvezményezett személyek két nagyobb csoportja közül inkább a szegényekre vonatkozó adatok szolgálnak elemezhető metszettel. A fenti adatok tekintetében elsőre megállapítható, hogy a szegényekről történő gondoskodás ezen formájában látszólag nem történt számottevő változás. A kis mértékű csökkenés azonban a végrendeletek évenkénti számának növekedésében már nagyobb jelentőséggel bír. Arányában tehát a testálóknak már jóval kisebb hányada tartotta célszerűnek, hogy közvetlenül – intézmények bevonása nélkül – gondoskodjon a szegényekről. Ezen tendencia okaként egyértelműen az ispotály népszerűség-növekedését jelölhetjük meg, amellyel a későbbiekben fogunk részletesen foglalkozni. Általánosságban elmondható, hogy a reformáció nagy hangsúlyt fektetett a szegények segítésére és sokszor lépett fel azzal az igénnyel, hogy betöltse a keresztény *caritas* szellemiségét elhanyagoló katolikus egyház helyett ezt a feladatot, vagy legalábbis megerősítse annak fontosságát a hívők körében. Eszerint nem csak a végrendelezőknek kellett volna „minden rendelkezésre álló”, azaz nélkülözhető vagyonukat a szegényeknek adniuk, hanem például a kegyes társulatoknak is hasonlóan kellett volna cselekedniük.¹⁰¹ A testamentumok információi mindenképpen összecsengenek azzal az általános nézettel, hogy a reformáció indukálta változások nem okoztak jelentős törést a városi közösségeken belüli szegénygondozás ügyében, sőt bizonyos mértékig fel is erősítették a szegényügyre irányuló figyelmet.

Bár az egyházi személyek esetében csak egy szűk metszettel tudunk dolgozni, amely igazából nem alkalmas távlati általánosítások megtételére, a fenti

¹⁰¹ Postel, Rainer: „Bürgerausschüsse und Reformation in Hamburg”, in Wilfried Ehbrecht: *Stadtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit*, Städteforschung A/9, 1980, 369-384. o., hiv. hely: 378. o. Számos német városból (Magdeburg, Nürnberg, Straßburg, stb.) van adatunk arra, hogy a reformáció átvétele után nem sokkal, a városi plébániatemplom előtt ún. *Gotteskasteneket* állítottak föl a szegények ellátására. (I.m. 372. o.)

adatok mégis arra engednek következtetni, hogy az egyházi személyeknek a polgárok kegyes gondolkodásában elfoglalt helye egyre komolyabb mértékben vesztett korábbi jelentőségéből. Az egyházi személyek említésének csökkenése abba az általános tendenciába illeszthető be, melynek során a polgárok gondolkodásában az üdvösségszerző cselekedetek helyét egyre inkább a karitatív jellegű tevékenység foglalta el. Nem mutatható ki közvetlen értelemben vett összefüggés, mégis feltételezhető, hogy az egyházi személyek jelentőségcsökkenésében ha áttételes módon is, de szerepe lehetett annak az egyetemes papságról szóló lutheri tanításnak, miszerint minden hívő ember hirdetheti az evangéliumot és elvégezheti azokat a teendőket, amelyeket korábban a papoknak tartott fenn a római katolikus egyház.¹⁰²

Mindennek eredményeként nyilván nem csak maga az egyház intézményei, hanem annak személyzete is egyre kisebb figyelemben részesült a halálra készülő polgárok részéről. A kedvezményezett intézmények általános tárgyalásánál már láthattuk, hogy a késő középkori kegyes adományokhoz képest az egyházi intézmények részesedésének jelentős mértékű térvesztésével számolhatunk, főleg az ispotály javára. A továbbiakban meg kell tehát vizsgálnunk ezen rendelkezések időbeli eloszlását is.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kegyes adományok közül a legtöbbit az ispotálynak szánták (176 említés, az összes intézménynek tett adomány 43,3 %-a). Az említett arányok jelentőségét még jobban megvilágíthatjuk, ha azokat összevetjük a XV századi végrendeletek kegyes adományainak eloszlásával. Majorossy 2003-as tanulmányából nem csak a késő középkori pozsonyi adatokat ismerhetjük meg, hanem a vizsgált információkat összehasonlíthatjuk az idevonatkozó XV századi soproni adatokkal is. Az 1409-1495 közötti pozsonyi kegyes adományok kedvezményezettjeiként szereplő városi egyházi intézmények csoportján belül a két ispotály együttesen is csak a harmadik helyen áll a ferences kolostorral nagyjából ugyanolyan részesedéssel. A soproni Szt. Erzsébet ispotály egymaga a harmadik helyen van, s csak kevéssel marad el a „második” Boldogasszony-kápolna mögött.¹⁰³ Látható tehát, hogy a pozsonyiak mintegy fél

¹⁰² Péter, mint 7.: 75. o. Péter Katalin világos logikát követve vázolja, hogy a protestáns gyülekezetekben nem csak a pap „státusa”, hanem a templomépület funkciója és a két változás „eredőjeként” a pap és a gyülekezet viszonya is jelentősen átalakul a katolikus valláshoz képest. Ennek eredményeként Péter megfogalmazása szerint míg a katolikusoknál a „pap templomáról” beszélhetünk, addig a protestánsoknál az istentisztelet helyét már sokkal inkább a „gyülekezet templomaként” értelmezhetjük. (I.m. 78-79. o.)

¹⁰³ Majorossy a két város forrásaiban tapasztalható eltérést – többek között – az eltérő várostopográfiai viszonyokkal magyarázza. Nevezetesen a soproni ispotály közelebb fekszik a városi közélet egyik centrumát alkotó plébániatemplomhoz, s ezzel a vagyonosabb polgárok lakóhelyeként preferált, központi városrészhez. Ezáltal sokkal gyakrabban belekerült a tehetősebb polgárok látóterébe, mint a központi résztől távolabb fekvő

évszázaddal az általunk vizsgált időszak előtt még jóval kisebb figyelmet szenteltek kegyes adományaik megtételekor az ispotály gondozottjainak.

A XVI. század második harmadának adatait a XV. századi arányokkal összevetve a pozsonyi kegyes adományok kedvezményezettjei között az ispotály javára történt igen jelentős súlyponteltolódást nem indokolhatjuk egyszerűen azzal, hogy a XV. században még oly jelentős Szt. Mihály és Szt. Lőrinc plébániatemplomok épp korszakunk elején semmisültek meg. Figyelemreméltó, hogy a korábban az utóbbi két templomra hagyott kegyes adományok – legalábbis a százalékos részesedést tekintve – nem a Szt. Márton plébániatemplom és esetleg a ferences és a többi kolostor között oszlottak meg. A kegyességben belül a szegénygondozásnak a plébániatemplomokkal szembeni jelentőségnövekedése nagy valószínűséggel már a reformáció hatásának tudható be.

Amint azt láthattuk, a szegényekről, közvetlen formában történő gondoskodás népszerűsége nem nőtt, sőt kisebb mértékben csökkent is. A szegényügynek a reformáció hatásaként értelmezhető jelentőségnövekedése tehát döntő mértékben az ispotályoknak az egyre fokozottabb támogatásában csapódott le.

Külön ki kell emelnünk, hogy a vizsgált időszak utolsó kilenc évében mintegy 40 %-kal több rendelést tettek az ispotályok részére, mint az előző két évtizedben összesen (!). Más szemszögből megközelítve láthatjuk, hogy a pontosan azonosítható kedvezményezettek között az első évtizedben az ispotályok még csak 14,7 %-kal részesednek. Ez az arány a második tíz évben már több mint a kétszeresére emelkedik (31,1 %), s az utolsó kilenc évben már majdnem minden második kegyes rendelésnek az ispotály a kedvezményezettje (46,2 %). Az ilyen drasztikus mértékű emelkedésből arra következtethetünk, hogy az új intézmények felépülése mellett a reformációnak az üdvözülés-tant elvető, illetve a hívők figyelmét az elesettek felkarolására irányító alaptéziseinek a hatása érvényesült. Ehhez kapcsolható az a korábbi megfigyelés is, amely szerint az utolsó évtizedre jellemzőek az ispotályok megnevezésének új formái is. A *Bürgerspital* (öt említés) és a *gemainer stat spital* (egy említés) kifejezések már azt mutatják, hogy a polgárok azzal, hogy a késő középkori gyakorlattal ellentétben már nem ajánlották valamely szent védnökségébe az intézményt, immáron az ispotály nevében is igyekeztek az új eszmék által a hitéletben, illetve a vallásos világképben jelentkező változásokat kifejezni, még ha nem is tudatosan.

pozsonyi ispotály (Majorossy, mint 34: 221-222. o. és 225. o.). A pozsonyi és a soproni adatokhoz hasonló viszonyokat mutatnak a bártfai végrendeletek is, ahol a plébániatemplom és a koldulórendi kolostor után az ispotály részesült a legtöbb adományban (Cevins, mint 25: 63. o.). A szerző sajnos nem említi, hogy mely időszakból származnak az információk, illetve pontos levéltári jelzetet sem jelöl meg.

A fõntiek tekintetében tehát igazolva láthatjuk azt – a reformáció kezdeti szakaszáról alkotott elméletet, miszerint a hitújítás nem egyszerűen csak az individuális szférában jelentett változást, hanem nagy hatással volt a közösségek kollektív mentalitásának átalakulására is.¹⁰⁴ Az egyedül a hit által történõ üdvözülés tétele mellett a reformáció másik fontos alapköve a keresztyény felebaráti szeretet hangsúlyozása volt. A hit és az embertársaink iránt érzett szeretet elválaszthatatlanul fonódott egybe, mint az isteni akarat teljesítésének egyetlen járható útja.¹⁰⁵

A lutheri eszmék megjelenése Magyarországon egybeesett annak a kettõs folyamatnak az utolsó szakaszával, amelynek során az egyházi intézmények egyre inkább kivonultak/kiszorultak a jótékonyosság intézményesen végzett területérõl, s az ispotályok egyre inkább a városi hatóságok irányítása alá kerültek, azaz az egyház feladatkörének ezen része laicizálódott. A folyamat „betetõzõdéseképp” a XVI. század 20-as, de még inkább 30-as éveiben pedig már megjelentek világi alapítású szegényházak is.¹⁰⁶

Láthattuk, hogy Pozsonyban már a XV század 20-as éveire sikerült a városnak irányítása alá vonnia a korábban az antoniták által alapított ispotályt. Naivitás lenne azt feltételezni, hogy mindezt pusztán karitatív szempontból tartotta szükségesnek a városi tanács. Amint azt korábban vázoltuk, az ispotályok igen jelentõs pénzügyi tevékenységet végeztek (pl. kölcsönügyletek), s bevételeikkel önálló gazdasági egységekként funkcionáltak. A város vezetése tulajdonképpen ezeknek a gazdasági egységeknek a városi gazdálkodási rendszerbe történõ integrálását hajtotta végre.

A városnak ilyen irányú törekvése nagymértékben illeszkedik abba az általános európai tendenciába, melynek során a polgárság expanziója által a

¹⁰⁴ Scribner, Robert W.: „Reformation, carnival, and the world turned upside-down”, in Ingrid Batori: *Städtische Gesellschaft und Reformation. Spätmittelalter und Frühe Neuzeit*, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, hg. v. Josef Engel und Ernst Walter Zeeden, Bd. 12, Stuttgart 1980, 234-264. o., 234. o.

¹⁰⁵ Schwarz, Reinhard: „Die Umformung des religiösen Prinzips der Gottesliebe in der frühen Reformation. Ein Beitrag zum Verständnis von Luthers Schrift: Von der Freiheit eines Chirstenmenschen”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 128-148. o., hiv. hely: 128. o.

¹⁰⁶ Cevins, mint 25: 65. o. A reformáció gyors terjedéséhez nagyban hozzájárult az a XV-XVI. század fordulóján széles körben elterjedt nézet, amely szerint az egyház átfogó reformra szorul. Az egyházi intézményekkel szembeni elégedetlenség egyik fontos eleme éppen az volt, hogy nem látták már el kielégítõen feladatukat a szegények támogatása terén, illetve más, a hívõk lelki és fizikai gondozásától távol álló tevékenységekre koncentráltak. Zeeden, Ernst Walter: *Europa vom ausgehenden Mittelalter bis zum Westfälischen Frieden 1648*, Stuttgart 1981, 40-41. o. és Erdélyi, mint 6: általában.

városon belüli egyházi intézmények is világi irányítás alá kerültek.¹⁰⁷ Alapvetően tehát nem az eredményezte az ispotályok ilyen nagy mértékű népszerűség-növekedését a XVI. században, hogy a reformáció esetleg döntő változást hozott volna a szegényügy kezelésének strukturális hátterében.¹⁰⁸ Legfőbb okként azt emelhetjük ki, hogy a kegyesség hátterében már nem a korábbi időszakok üdvösségszerző szándéka állt, hanem a lutheri szellemben hirdetett felebaráti szereteten alapuló jótékonykodás. A pozsonyi viszonyok sajátosságaként további fontos tényező volt, hogy az 1540-es évek második felére újjáépült az ispotály, illetve az 1550-es évek elejétől számolhatunk az újonnan alapított városi ispotállal is.

A korábbi tematikus sorrendet megváltoztatva érdemes itt a kegyes társulatok előtt inkább az egyházi intézményeknek rendelt adományok időbeli eloszlását megvizsgálni. A V sz. táblázat adataiból egyértelműen látható, hogy az első húsz évben még nem mutatható ki nagyobb mértékű jelentőségcsökkenés, az utolsó harmadban azonban már jóval kevesebb adományt kapott az egyház, mint az előző két évtizedben. Még szembetűnőbb a változás, ha az egyházi személyek részesedésével együtt vizsgáljuk az arányt. Eszerint a klerikusok és az egyházi intézmények együttes részesedése az első évtizedben még a kedvezményezettek több mint egynegyedét teszi ki (26,6 %), az utolsó kilenc évben ez az arány nem éri el a 8 %-ot sem. Az egyházi személyek részesedésénél tapasztalt jelentős csökkenés azért is fontos, mivel az egyháziakra hagyott kisebb összegekért cserébe a testáló tulajdonképpen zsolttárolvasást, vagy misék megtartását „rendelte meg”. saját lelki üdvéne érdekében. Azzal tehát, hogy az egyházi személyeknek rendelt adományok száma az utolsó szűk évtizedben majdnem a nullára csökkent, egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a középtávú posztmortális szolgálatok jelentősége is drasztikusan csökkent.¹⁰⁹

Érdemes röviden kitérnünk a ferencesek helyzetére. Amint azt a 2. 4. 3. alfejezetben láthattuk, a ferencesek a XV századi kegyes adományok kedvezményezettjei között még a harmadik helyet foglalták el az ispotályokkal „holtversenyben” A XVI. században a ferencesek és a klarisszák részesedése együttesen is csak 6,6 %-ot ér el, ami drasztikus csökkenést mutat. Az időbeli eloszlás szerint a ferenceseknek tett 22 rendelkezésnek több mint a fele (13) az első évtizedre esik, ötször említik őket a negyvenes években, s négyszer az utolsó kilenc évben. Az apácák 1546-ban részesülnek utoljára kegyes adományban. A polgárok

¹⁰⁷ Vogler, mint 91: 384. o.

¹⁰⁸ Schilling, mint 90: 22. o.

¹⁰⁹ A késő középkorban bevett gyakorlat volt, hogy oltárra, szentképre is hagytak bizonyos vagyonrészt. Korszakunkban mindössze egy ilyen esettel találkozunk: a vagyonos gyógyszerész, Egidi Märll 1536-ban számos más kegyes adomány mellett 20 fontdénárt rendelt a plébániatemplomban található Mária-kép számára, annak érdekében, hogy a szentkép előtt minden adventkor gyűjthessanak gyertyát. AMB 4 n2 Prot. Test. II. fol 85b.

adományainak ilyen mértékű csökkenése 1550-re azt eredményezte, hogy Ferdinándnak utasítania kellett a kamarát, hogy a rend kötelékében megmaradt pozsonyi barátoknak alamizsnaképpen segélyeket utaljon ki.¹¹⁰

Az egyház tagjainak és intézményeinek visszaszorulásában – az üdvözülést elvetése mellett nyilván nagy szerepe volt annak is, hogy a reformáció hírdető prédikációkban központi helyen szerepelt a „rég”i egyház tagjainak „istentelen” viselkedése. Ezek a tantételek nem kevesebbet mondtak, ki, minthogy a katolikus egyház kötelékében szolgáló papok és szerzetesek tevékenysége Isten ellen való.¹¹¹ Az egyházzal szembeni általános elégedetlenség miatt ezek a tanítások nyilván könnyen nyertek befogadást.

Meg kell még vizsgálnunk a kegyes társulatoknak tett rendelkezések időbeli eloszlását. Érdekes helyzettel állunk szemben mivel ebben az esetben nem beszélhetünk egy lineárisan csökkenő, vagy növekvő tendenciáról. Amint az az V sz. táblázat adataiból világosan látszik, a második évtizedben jelentősen visszaesett a konfraternitások népszerűsége, a harmadik időszak viszont nem mutat további csökkenést, sőt a testvérületek részére tett rendelkezések száma az első tíz év adataihoz képest magasabb. Az első időszak adatsora jól illeszkedik a kegyes társulatok országosan is tapasztalt jelentőségcsökkenéséhez. Az 1520-as években már általában csökken a belépők száma, s a következő évekből már van adatunk ilyen társulatok felszámolásáról is.¹¹² Mindebben nyilván szerepe lehetett annak is, hogy a kezdetben a tagok lelki gondozását szem előtt tartó testvérületek tevékenységi körében ekkorra már döntő részben a pénzügyek állottak, s ez – az egyház elanyagiasodása miatti ellenérzéssel összhangban – kiválthatta az új tanok által befolyásolt polgárok rosszállását. Konkrét pozsonyi példát is ismerünk a korszakból. A kegyes társulatok (2. 4. 2. alfejezet) tárgyalásánál már érintettük a pozsonyi Krisztus Teste céh taglétszámának a csökkenését. A XVI. századi taglistákból egyértelműen kiderül, hogy a század elejéhez (1508-ban 46 fő) képest az 1510-es és 1520-as években jelentős visszaesés következik be (1517-ben 35 tag, 1529-ben 25 fő). A következő mintegy két és fél évtizedben a taglétszám átlagosan 23-24 fővel stagnál. Az 1540-es évek második felét jelölhetjük meg „mélypontként”, 1546 és 1549 között ugyanis folyamatosan 20-21 fő a bejegyzett tagok száma.¹¹³

Az 1540-es években a pozsonyi kegyes testvérületek részére tett adományokban tapasztalható nagymértékű jelentőségcsökkenés (1542-ben és 1543-

¹¹⁰ Szerepel még a pozsonyi mellett a nagyszombati, a pápai és a beregszászi rendházak megsegítése is. ETE V. k., 1912. o. A pozsonyi forrásokból kiolvasható folyamatok tehát egy országos méretű tendenciába illeszkednek.

¹¹¹ Moeller, mint 15: 49. o.

¹¹² Pásztor a szebeni Szt. Anna társulat 1543-as megszüntetését hozza példaként. Pásztor, mint 39: 38. o.

¹¹³ MOL MF C 1430.

ban egyáltalán nem tesznek rendeltetést konfraternitás részére!), után az ötvenes évekre konszolidálódni látszik a kegyes társulatok megítélése. Mindezt talán a testvérületeknek a közösség életében betöltött, átalakuló szerepével magyarázhatjuk (ld. 2. 4. 2. alfejezet), amely egy zavaros átmeneti időszak után valószínűleg más – a reformáció híveit is kielégítő – tartalommal telt meg. Sajnos a belső átalakulásra utaló közelebbi információkkal nem rendelkezünk, mindenesetre nem feltételezhető, hogy a korábbi népszerűség „visszaállítása” a régi keretek és tevékenységi kör változatlan formában történő megtartása mellett ment végbe.

Összességében elmondható, hogy a kegyes adományoknak a polgári végrendelezési gyakorlatban elfoglalt szerepe, megítélése korszakunkban alapvető átalakuláson megy keresztül. A reformáció hatásaként végbemenő változások eredményeként valójában egy szinte teljesen más jellegű rendelés-csoport különíthető el, amelyre talán már nem a legszerencsésebb a „kegyes” kifejezés használata, hiszen a vizsgált adományok csoportjánál már nem a középkori vallásosság sugallta üdvösségszerző tartalom a hangsúlyos, hanem a testálók ezekkel a rendelésekkel inkább a jótevékenység általánosan elvárt erényének igyekezik eleget tenni.

Röviden ki kell még térnünk arra, hogy az átalakulófélben lévő vallásos gondolkodás nem csak a kegyes adományok kedvezményezettjeinek változó részesedésében, vagy esetleg új intézmények elnevezésében (ld. ispotály) jutott kifejezésre. Érdemes megvizsgálnunk a testamentumok elején szereplő fohász-formulákat is. Itt talán még nehezebb helyzetben vagyunk, mint az előző információcsoportok elemzésénél, hiszen a fohászok formai változása csak közvetve értelmezhető a reformáció hatásaként.

A végrendeletek bevezető részének egyik eleme a fohász-formula. Az esetek döntő többségében itt az egy és oszthatatlan Szentháromságra hivatkoznak („*im namen der hailigen und ungetailten Trivalentighait Amen*”). Ezek a formulák legtöbbször a testamentum további részeitől vizuálisan is jól elkülönülnek, rögtön a végrendeletet tevő személy nevét kiemelő „cím” alatt egy sorral következnek és sok esetben nem mosódnak egybe a törzsszöveggel. Amint azt tudjuk, a lutheri tanítások nem vetették el a Szentháromság-tant,¹¹⁴ viszont témánk szempontjából figyelmet érdemel a reformáció prédikátorainak az a gyakran visszatérő, központi tétele, miszerint Krisztus „bennünk él, hat és létezik”, „s mi benne élünk”, „vele egy testet kaptunk” stb.¹¹⁵ Ennek tekintetében meg kell vizsgálnunk, hogy a végrendeletek formulás részeiben, vagy esetleg a testamentumok más tartalmi

¹¹⁴ „Andreas Osiander prédikációja a Szentháromságról”, in Csepregi Zoltán (szerk): *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, Budapest 2004, 133-134. o.

¹¹⁵ Többek között Butzer és Fritzhans prédikációiban találunk ilyen megfogalmazást. Moeller, mint 15: 46. o.

egységeiben találunk-e olyan jellegű utalásokat, amelyek a reformáció fent említett tanításainak hatására vezethető vissza.

A fohász-jellegű formulákban először az 1530-as évben találunk eltérést. Egy középrétegbeli gazdapolgár, illetve még ugyanebben az évben egy hasonló vagyoni helyzetű gazdapolgár felesége nem a Szentháromság, hanem Jézus nevében teszi utolsó rendelkezését.¹¹⁶ Egy évvel később ugyancsak egy, a középső vagyoni réteghez tartozó kereskedő feleségénél találunk hasonló formulát. Ezután néhány éves szünet következik, majd az 1537-1547 közötti években kis számban (1-3 végrendelet évente) találkozunk az új formulával. Az egyébként is nagyobb számú testamentumot „kitermelő” 1541-ben öt ilyen végrendelet szerepel. A következő három évből megint nincs adatunk hasonló formulára, végül az 1550-es évektől már szinte állandóan jelen vannak ezek a testamentumok, s az utolsó két évben számuk már jelentősen megnő (tíz, illetve hét végrendelet). Összesen 47 ilyen utolsó rendelkezést tartalmaz a vizsgált városkönyv. A vagyoni elit képviselőinek részesedése csak kevéssel tér el pozitív irányban az összes végrendelezőhöz viszonyított arányától: 29,8 % a 27,1 %-kal szemben. (A fohások változásához ld. még Melléklet, 2. sz. ábra).

Amint azt már említettük, ezek az információk csak közvetve utalnak a reformáció hatására. Mégis a Krisztus-formuláknak a korábbi években tapasztalt hiánya arra enged következtetni, hogy megjelenésük összefüggésben lehet a korszakban lejátszódó hitéletbeli változásokkal. Valószínűleg nem véletlen az az egybeesés sem, hogy az említett formuláknak a 40-es években kisebb, illetve az 50-es években nagyobb számban történő megjelenése éppen egybeesik azzal a fent vázolt folyamattal, amelynek során a testálók figyelme a kegyes adományok megtétele terén az egyházi intézményektől egyre inkább a szegénygondozás felé fordult.

Érdeemes még megvizsgálunk az újonnan megjelenő fohások megfogalmazásait. A leggyakrabban az „*im Namen des Herrn Jesu Christi*”, illetve ennek különböző változatai jelennek meg. Néhány esetben azonban egyedi megfogalmazásokkal találkozunk, amelyek még jobban érzékeltetik az új tanok hatását. A már többször hangsúlyozott forrásszegénység tekintetében érdemes néhány példát külön is idéznünk. A vagyonosaknál szinte majdnem minden esetben hosszú bevezető résszel találkozunk, amely nyilván az illető magasabb társadalmi presztízsét volt hivatva hangsúlyozni. Hasonló helyzettel találkozunk a Krisztus-formulák vizsgálatakor is, mivel a hét részletesebb megfogalmazást tartalmazó testamentum közül öt a felső réteg köréből származik.

Elsőként említhetjük egy vagyonos gazdapolgár testamentumát, amelynek elején a következő formula szerepel (1543): „*will ich mein arme seel seinen*

¹¹⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 13a; fol 24b.

*götl[i]chen gnaden [...] durch Christum Jesum meinen erlöser bevelh haben”*¹¹⁷ Hasonló megfogalmazásra találunk példát az ugyancsak a felső vagyoni réteghez tartozó Johannes Michelitzsch végrendeletében (1552): „*so bevelch ich mein arme seel in sein grundlose Barmhertzigkeit, der mich durch Jesum Cristum unsern herrn von allem Übel erledigt unnd erfreut hat*”¹¹⁸ Általában elterjedt gyakorlat volt, hogy a végrendelező az Úr kezébe ajánlotta lelkét, azonban Jézus említése mintegy „közvetítőként” csak ritkán fordul elő. Hasonló kitélt olvashatunk a jelentős bécsi és sziléziai kapcsolatokat említő nemesnél, Leopold von Schreybersstorfnál (1547): „*bevelch ich mein seel, son[d]erlich in der stund meines abschieds unsern barmhertzigen himlischen vatter und Jhesu Chr[ist]o*”¹¹⁹ Személyesebb hangvétellel találkozunk a középrétegbeli kereskedő, Cirfus Welser testamentumában, amikor 1551-ben a végrendelezés okáról nyilatkozik („*Ich Cirfus Welser durch verhengnus unsern lieben hern Jesu Christi in schwere harte kranckhait gefaln*”).¹²⁰ Végül az egyik leghosszabb ilyen jellegű formulát egy középrétegbeli kézműves, feleségénél, Agatha Ferberinnél találjuk. Az egyes szám harmadik személyben lejegyzett testamentumban lelkét szintén Istennek ajánlja, s bűneit említve hozzáfűzi: „*sei irer sündt dest weniger rechen und die übrigen durch Jesum Christum seines einigen sons Pitter leiden und sterben such plutvergießen willen verzeihen und vergeben wolle, [...]*”¹²¹

Az említett példák között két olyan esetet találunk, ahol az eltérő formulák megválasztásából generációs váltásra következtethetünk. A második Végrendeleti Könyv első testamentuma az egyik legtekintélyesebb pozsonyi család akkori fejétől, Wolfgang Vorster bírótól származik, amelyben az első időszakra szinte kizárólagosan jellemző „szokásos” bevezető mondatot olvashatjuk.¹²² Ezzel szemben fia, Mert Vorster esküdt tanácsos 1544-ben kelt utolsó rendelkezését már Jézus Krisztusra hivatkozva jegyezteti le.¹²³ Hasonló eltérést találunk a vagyoni elithez tartozó Anna Dremelin és fia, Wolfgang Dremel testamentumában.¹²⁴ Az utóbbi eset külön érdekessége, hogy anya és fia ugyanazon évben, 1557-ben végrendeleztek.

A leggyakrabban előforduló Szentháromság-formulák mellett van még egy típus, amely ha kis számban is de megjelenik a vizsgált anyagban. Nevezetesen kilenc olyan testamentumot ismerünk ebből az időszakból, amelyben Szűz Mária szerepel a fohászokban. Mindössze egy testáló tartozik ezek közül a vagyoni

¹¹⁷ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 165b.

¹¹⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 260b.

¹¹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 196b.

¹²⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 236b.

¹²¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 290b.

¹²² AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 2a.

¹²³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 177a.

¹²⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 366b és AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 370a.

elithez, mégis a nála szereplő megfogalmazást tekinthetjük a legjellemzőbbnek (1541): „*Von ersten bevelch ich mein arme seel göttlicher barmhertzighait der Jungkhfrawen Maria und allen Gottes hailigen, inn gueter hoffnung dass sy Gott für mich bitt.*”¹²⁵

Ezekben az esetekben nyilván nem a reformáció hatásáról van szó. Mégis érdemes megvizsgálnunk, hogy a katolikus tanításokba illeszkedő formulák (Szűz Mária és más szentek segítségül hívása) időbeli eloszlása mutat-e valamilyen változást. A kis számú elemezhető adatnál is jól látható, hogy az ilyen jellegű fohász megjelenésére időben egyértelműen csökkenő tendencia a jellemző (ld. Melléklet, 2. sz. ábra). A Mária-formulák csak az 1530-as (3 testamentum), 1531-es (2), az 1533-as (1), s végül az 1541-es (3) évben jelennek meg. A kegyes társulatoknál már említettük, hogy a középkori ember gyakran hívta segítségül a szenteket természeti katasztrófák, betegségek, stb. elhárítására. Ezekben az esetekben is hasonló közbenjárásra kérték a testálók őket, azzal a különbséggel, hogy segítségüknek már a túlvilági szenvedések enyhítésében kellett jótékony hatást kifejtenie. Ezeknek a formuláknak egyáltalán a kis számú jelenlétét, valamint azt a tényt, hogy még ez az alacsony szám is csökkent, illetve hogy 1541 után végleg eltűntek a testamentumokból, már egyértelműen a reformáció hatásának tudhatjuk be, hiszen a lutheri tanok elvetették a szentek, vagy evilági közvetítők szükségességét az isteni kegyelme érdekében.

A formulák változása mellett némileg kézzelfoghatóbb lenne a személyes vallásosság tárgyi anyagát, a kegytárgyak időbeli eloszlását vizsgálni. Sajnos ebben az esetben is nagyon kevés az információ. Összesen 38 ilyen ingóságról rendelkeztek a testálók. Az időbeli megoszlás a kegyes társulatoknál tapasztalt tendenciához hasonló: az első évtizedre 14, a másodikra mindössze négy ilyen tárgy jut, míg az utolsó kilenc évben húsz kegytárgyat említenek. Az 50-es évekből származó magasabb adat részben arra vezethető vissza, hogy ezekben az években néhány vagyonos polgár nagyobb számú ingóságról rendelkezik. Az első tíz év 14 kegytárgya kilenc, míg az utolsó kilenc év húsz kegytárgya 11 testálótól származik. Mégsem állíthatjuk, hogy az utolsó időszakban kizárólag néhány egyedi eset miatt magasabbak a számok. Ezen a téren tehát, ilyen szűk elemzési metszeten keresztül nem tudjuk a reformáció hatását egyértelműen kimutatni.

A reformációra utaló első nyomok utáni vizsgálódás összegzéseként több lényeges mozzanatot is kiemelhetünk. A kegyes, vagy másként jótékonyági adományok tartalmi változása, illetve a kedvezményezettek csoportjai közötti jelentős súlyponteltolódások arra engednek következtetni, hogy Pozsonyban is erre az időszakra tehető a városi közösségnek a szegényügy terén mutatott, illetve más

¹²⁵ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 134a. Ugyanebből az évből ismerünk még egy testamentumot, amelyben szó szerint ismétlődik a fenti megfogalmazás. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 136a.

megközelítés szerint a városon belül elhelyezkedő egyházi intézmények visszaszorítását célzó expanzív törekvése. Ennek keretében a városvezetés általában igyekezett betölteni azt a funkcionális űrt, amelyet a késő középkor időszakában a vallásos intézmények hagytak maguk mögött.¹²⁶ A korábbi korszakból már egyértelműen kimutatható a pozsonyi tanács ilyen jellegű törekvése (ld. ispotályok városi irányítás alatt a XV. század elejétől). Nem tudunk viszont olyan információról, amely bizonyítaná, hogy Pozsony politikai elitje egyöntetűen a reformáció mellé állt volna. Mindennek nyilván nagy szerepe volt abban, hogy a város vezetése nem vonhatta ki magát az országos politikai konstellációk hatásai alól. A reformáció tanainak első regisztrálható megjelenése után a városvezetés valószínűleg nem akadályozta azok terjedését, viszont nyíltan nem is állt ki mellettük. Ebben az egyensúlyozó politikában nyilván azt az általános törekvést tartották szem előtt, amely a belső társadalmi béke, illetve a királyi hatalommal való jó viszony fenntartását célozta.¹²⁷

A fent említett expanziónak a XVI. század második harmadára eső utolsó szakasza tehát nem a városi tanács nyíltan vállalt vezetésével ment végbe, bár nyilván elősegítette azt, hiszen a politikai vezetésnek is érdekében állt ezen törekvés támogatása. Az egyházi intézményeknek a polgárság mindennapi életében játszott szerepe inkább egyfajta közösségi szinten szorult vissza, s mindez leginkább a polgárok vallásról, a keresztyén felebaráti szeretetről, stb. alkotott

¹²⁶ Rublack, Hans-Christoph: „Reformatorische Bewegung und städtische Kirchenpolitik”, in Ingrid Bátor: *Städtische Gesellschaft und Reformation. Spätmittelalter und Frühe Neuzeit*, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung hg. v. Josef Engel und Ernst Walter Zeeden, Bd. 12, Stuttgart 1980, 191-220. o., hiv. hely: 194. o. Erre készítette a városok vezető személyeit a közösségeknek az az általános elvárása is, miszerint a tanácsnak gondoskodnia kellett a városi lakosság ellátásáról, s itt nyilván elsősorban a szegényekről volt szó. Rogge, Jörg: *Für den gemeinen Nutzen. Politisches Handeln und Politikverständnis von Rat und Bürgerschaft in Augsburg im Spätmittelalter*, Tübingen 1996, 210-213. o.

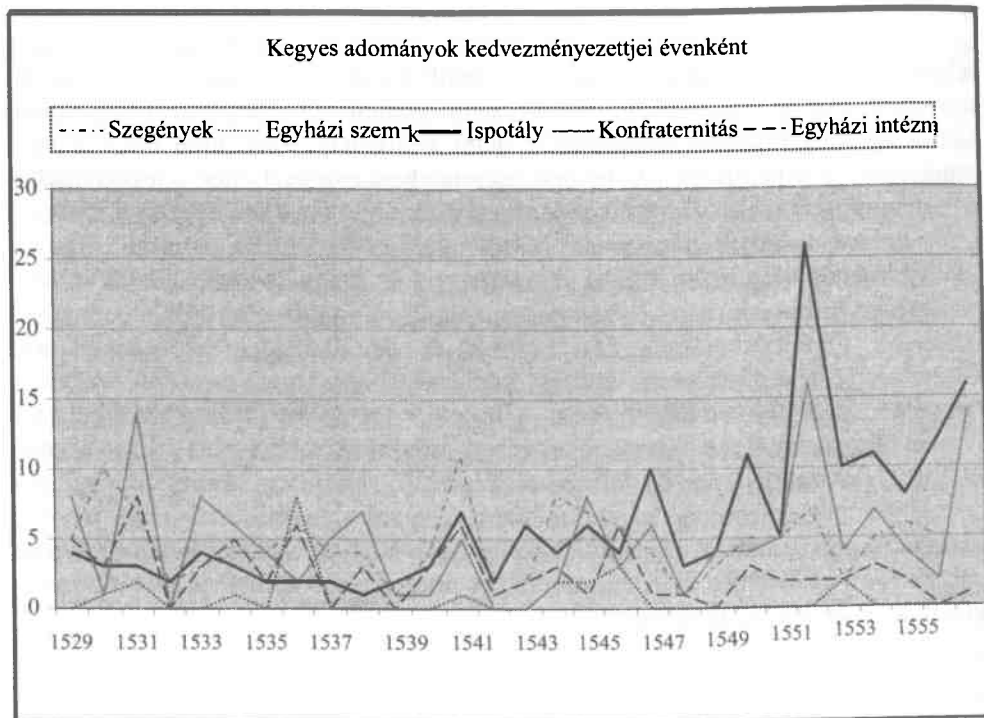
¹²⁷ Hasonló analógiára találunk példát Breslau esetében. A reformáció tanainak a közösségen belüli gyors terjedését a tanács nem akarta – valószínűleg nem is tudta volna – megakadályozni. A régi egyházhoz való visszatérést sem kockáztathatta meg a város vezetése, mivel az már a közösségen belüli társadalmi békét veszélyeztette volna. Azok a családok viszont, amelyek tagjai a tanácsban ültek, nem vállalták nyíltan az új tanokkal történő rokonszenvezést, nehogy ezzel kiváltsák a császári hatalom rosszállását és esetleges ellenlépéseit (Pfeiffer, Gerhard: „Die Entwicklung des Breslauer Patriziats”, in Hellmuth Rössler: *Deutsches Patriziat 1430-1740*, Büdinger Vorträge 1965, Limburg/Lahn 1968, 99-124. o., hiv. hely: 102. o.). Ellenpéldaként említhetnénk Nürnberg esetét, ahol ún. „tanácsi reformáció” zajlott le, s 1525-re a politikai elit családjainak mértékadó támogatása mellett, vagy inkább ennek eredményeként „győztek” a reformáció tanai. Hirschmann, Gerhard: „Das Nürnberger Patriziat”, in Hellmuth Rössler: *Deutsches Patriziat 1430-1740*, Büdinger Vorträge 1965, Limburg/Lahn 1968, 257-276. o., hiv. hely: 266. o.

képének megváltozásában tükröződött. Mindebben nagy szerepe volt annak a – még a késő középkor időszakában gyökerező – általános frusztrációnak, amelyet a katolikus tanok túlbonyolított rendszere, az üdvözülés-tan pénzbeli leképezése okozott a polgároknak.¹²⁸

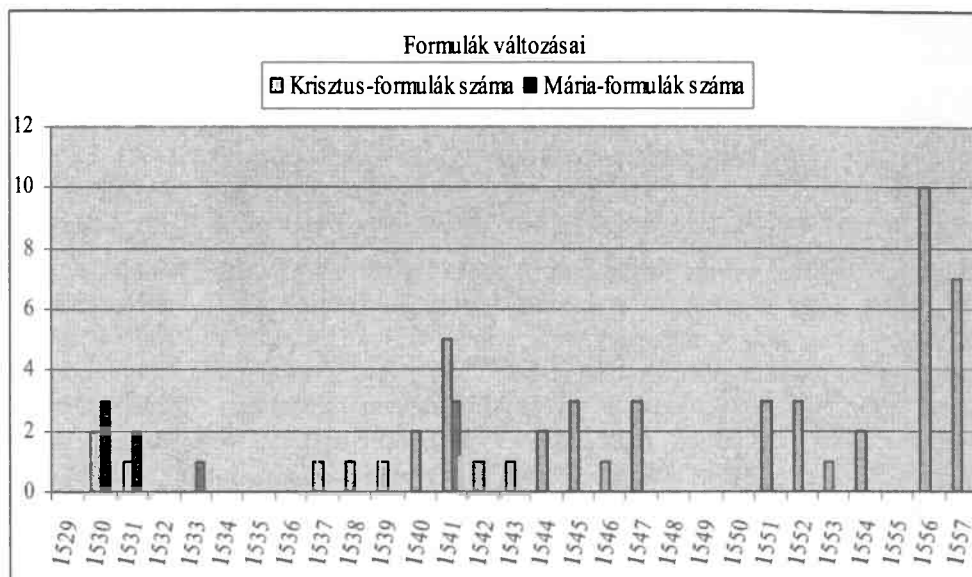
A folyamat időbeli lefolyását tekintve Schilling és Vogler véleménykülönbségét illetően a pozsonyi példán keresztül inkább a Schilling-féle koncepciót látjuk igazolva, miszerint a reformáció első szakaszát egy lassú, fokozatos átalakulásként értékelhetjük, nem pedig egy rövid időn belül lezajló, áttörésszerű eseményként. A fentiek tekintetében mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy a többször említett kontinuitás lehetőségét is el kell fogadnunk, azaz a XVI. század második harmadának eseményeit csakis a XV század második felében meginduló folyamatokkal összefüggésben tárgyalhatjuk. Ennek további indoklására hozhatjuk még példaként, hogy azokban a problémakörökben, amelyek leginkább foglalkoztatták a kor emberét és az általános vélekedés szerint változtatásra szorultak az egyházi kérdéseket leszámítva a reformáció a szervezeti kereteket tekintve nem állt elő drasztikus módosításokkal (ld. szegényügy szervezeti keretei). Az elemzett időszak kisebb vizsgálati egységekre történő felosztásával kapcsolatban elmondható, hogy a változások az első évtizedben még viszonylag visszafogottabb formában mutatkoznak meg, majd az egyre több idevonatkozó információt szolgáltató, átmeneti jellegű középső évtized után az 1550-es években már letisztultabb és pregnánsabb formában jelentkeznek a reformáció okozta átalakulás nyomai.

¹²⁸ Utalhatunk itt Steven E. Ozment és Basil Hall korábban már említett csoport-lélektani megalapozottságú elméletére Rublack, mint 126: 195. o.

Melléklet

1. sz. ábra

2. sz. ábra A Krisztus- és a Mária-formulák száma éves bontásban